

זכרונות XPONIKA

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΒ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 164 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1999 • ΧΕΙΒΑΝ - ΚΙΣΛΑΕΒ 5760

Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών

Του κ. ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

A. Χρονικό

Για περισσότερα από πενήντα πέντε χρόνια η Συναγωγή των Χανίων έτσι Αχαΐη μαρτύρησε ερειπωμένη στο κέντρο της παλιάς εβραϊκής συνοικίας των Χανίων. Ύστερα από πολλούς προσπάθειες, τα τελευταία χρόνια ξεκίνησε η ανακαίνιση του κτιρίου, που ολοκληρώθηκε μόλις φέτος. Τον Οκτώβριο του 1999 προγραμματίστηκαν τελετές εγκαίνιων της ανακαίνισης Συναγωγής και εκδηλώσεις μνήμης των Κρητών Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους γερμανούς κατακτητές στα 1944.

ΚΑΙ ΕΝΩ η προετοιμαία των εκδηλώσεων έγινε στο τέλος της, παρενέβη αίρηνς ο Νομάρχης Χανίων, καθώς και ο μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου και με τις αρτηριοστηρωτικές και εξάλλες δηλώσεις τους στα ΜΜΕ, αμφιβιβήθησαν τη νομιμότητα των εκδηλώσεων και τα δικαιώματα επαναλειτουργίας της Συναγωγής και στάθηκαν αντιμέτωποι στο όλο έργο. Με τη σάση τους προκάλεσαν ή ίσως και υποκίνησαν μια σειρά «αυθόρυμπων λαικών αντιδράσεων», που εκδηλώθηκαν με τη μορφή βοσκής επιστολών στα τοπικά μέσα των Χανίων από φανατικούς «χριστιανούς Ορθοδόξους», που αισθάνθηκαν να απελούνταν από την επαναλειτουργία της Συναγωγής. Ο Νομάρχης Χανίων μάλιστα προειδοποίησε για τον κίνδυνο των πιθανών επεισόδιων από τους αγανακτισμένους «χριστιανούς» των Χανίων. Εν τέλει, οι εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν υπό αυστηρή αστυνομική παρούσια, χωρίς επεισόδια. Για την ιστορία, και επειδή ευτυχώς δεν ήταν όλα «μαύρα», πρέπει να σημειωθεί -προς τιμήν τους- πως τις εκδηλώσεις «αρχάλιασαν» ο Δήμαρχος Χανίων καθώς και ο Χανιώτης πρώην πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης. Όμως η στάση χρίσιμης της Υπατης αρχής του τόπου που άφησε αλγεινές εικόνες και ανατάντητα ερωτήματα πληγώνοντας τη δημοκρατία.

B. Τα Δικαιώματα των Πολιτών

ΚΑΘΩΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ πίστευα πως ζω σε μιαν ανεξίθυπη και ελεύθερη χώρα, ομολογώ πως δεν φανταζόμουν ποτέ πως θάρχονταν κάποια μέρα ή στιγμή που θα αναγκαζόμουν να φωνάζω για να υπερασπιστώ έννοιες και δικαιώματα πρωταρχικά κι αναφαίρετα.

ΔΥΣΤΥΧΩΣ όμως, το ζήτημα που δημιουργήθηκε στα Χανιά εκ του μη όντος, σχετικά με την ανακαίνιση και την επαναλειτουργία της Συναγωγής Έτσι Αχαΐη, με υποχρέωντες, ως σκεπτόμενο πολίτη, να τάξω εγχράφως κάποιες θέσεις, επιλέγοντας συνειδητά τη δημοσιεύση τους τώρα, που καταλάγουσε η ένταση των πρώτων μημερών.

ΚΑΤΑΡΧΗΝ οφείλω να επισημάνω ότι ως ελεύθερο άνθρωπο, με τόδιαζε πραγματικά η θέση και η στάση του ύπατου εκφραστή της εξουσίας στο νομό, τον Νομάρχη Χανίων. Κι αυτό επειδή, αν ίσως μπορούσα να αδιαφορήσω στις εμετικές επιστολές οποιουδήποτε ιδιώτη, με τις δηλώσεις του ο Νομάρχης, ως αρχή και μάλιστα αιφετή, με θέτει ως πολίτη και πριοτες σε θέση αμύνης. Γιατί οφείλει να γνωρίζει ο Νομάρχης, οποτεδήποτε ενεργεί ή ομιλεί, ότι δεν εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις, αλλά ένα θεσμό και μια εξουσία, της οποίας οφείλει να είναι λειτουργός και τιμητής, και όχι κάπτηλος ή χρήστης.

ΕΤΣΙ ΛΟΙΠΟΝ, όταν ο Νομάρχης προσπαθεί να περιστείλει τα φυτονότα, πρέπει να βρίσκεται τους πολίτες σε μέτωπο αρραγές απέναντι του. Αφού άλλωστε ο Νομάρχης ελέγχεται και λογοδοτεί για τις πράξεις ή τις παραλείψεις του, και είναι μάλιστα δυνατόν, όταν αιθαυτεί ή παρανομεί, να κηρυχθεί έπιπτωτος του αξιώματός του. Και στην προειδένη περίπτωση, ο Νομάρχης Χανίων, επιεκώς κρινόμενος, το ολιγότερο αιθαυτεί και ολισθαίνει.

ΤΗ ΣΤΑΣΗ του Επισκόπου Κυδωνίας, το παρόν σημείωμα θα αφήσει αισχολιαστή. Ας τον κρίνει το ποιμνιό του, το οποίο ετάχθη να ποιμάνει. Ο γράφων υπομνημάτει μόνο, πως η Εκκλησία της Κρήτης σεμνήνεται γιατί έχει αναδείξει φωτεινές μορφές -και αυτές επιλέγει να θυμάται...

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ των ανησυχούντων υπερευαίσθητων πολιτών, των αυτόκλητων τιμητών του ελληνοβόδοξου φρονίμιατος και διωκτών των αλλοδόξων, δεν με τρομάζουν. Όμως με ανησυχούντονταν, γιατί βλέποντάς τες εν τω συνόλω, αισθάνθηκαν τη δημιουργία ενός κλίματος. Ενός κλίματος σαφώς αντισημιτικού, που θυμίζει άλλες εποχές.

ΚΑΠΟΙΟΣ ΦΙΛΟΣ μου είπε πως το κλίμα που δημιουργήθηκε στα Χανιά μοιάζει με εκείνο της ναζιστικής Γερμανίας του 1935. Λίγο πριν τη Νύχτα των Κρυστάλλων. Βλέποντας τα πράγματα πιο ψήλωσαμα, οφείλω να ομολογήσω πως μου θύμισε μέρες της Θεσσαλονίκης του 1930. Εντο-

Σινέχεια στη σελ. 32

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: «Το Ιερό (Εχάλ) της πρόσφατα αναστηλωμένης Συναγωγής των Χανίων.

Διάλογος μεταξύ Ορθοδοξίας και Ιουδαϊσμού

Του Καθηγητή κ. ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

O «ΔΙΑΛΟΓΟΣ» μεταξύ Χριστιανισμού και Ιουδαϊσμού πραγματοποιείται στην ιστορία εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια, από τότε που γράφηκαν τα βιβλία της Καινής Διαθήκης μέχρι σήμερα, περνώντας από φάσεις πολεμικής άλλοτε με γραπτά κείμενα και άλλοτε με πράξεις. Ωστόσο, στις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα αντί της πολεμικής - που γνώρισε την πιο άγρια φάση της από την πλευρά των χριστιανών στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από τους Ναζί - καλλιεργείται κλίμα ειρηνικού και επιστημονικού διαλόγου από τις δύο πλευρές. Από Ορθόδοξη πλευρά την πρωτοβουλία πήρε το Οικουμενικό Πατριαρχείο διά του κέντρου του Chambésy υπό την ηγεσία του Μητροπολίτη Ελβετίας κ. Δαμασκηνού και από Ιουδαϊκή πλευρά το Παγκόσμιο Ιουδαϊκό Συνέδριο με πρόεδρο τον κ. G. Riegnert. Η πρώτη συνάντηση επιστημονικού διαλόγου έγινε στη Λουζέρνη το 1977, η δεύτερη στο Βουκουρέστι το 1979, η τρίτη μετά από παρέλευση αρκετών ετών στην Αθήνα το 1993 και η τέταρτη πρόσφατα στην Ιερουσαλήμ το 1998 (13 - 16 Δεκεμβρίου). Στο άρθρο αυτό θα δοθούν περιληπτικά κατ' αρχήν (I) οι κεντρικές θέσεις της πρόσφατης αυτής συνάντησης και κατόπιν (II) θα διατυπωθούν με αφορμή αυτή τη συνάντηση ορισμένες σκέψεις για το διάλογο, μια και ο υπογράφων είχε την ευκαιρία να λάβει μέρος στις δύο τελευταίες συναντήσεις.

I.

Oρθόδοξοι και Ιουδαίοι θεολόγοι από Πανεπιστήμια ή άλλα ερευνητικά κέντρα Ελλάδας, Ισραήλ, Βουλγαρίας, Βελγίου, Βοσνίας - Ερζεγοβίνης, Γαλλίας, Ρουμανίας, Ρωσίας, Ελβετίας, Ουγγαρίας, Βρετανίας, Σερβίας και ΗΠΑ έλαβαν μέρος στη συνάντηση που είχε ως κεντρικό θέμα: «Η αντιμετώπιση του σύγχρονου κόσμου από την Ορθοδοξία και τον Ιουδαϊσμό». Το θέμα διαρθρώθηκε σε 4 επί μέρους ενότητες: 1. Εθνικισμός και θρησκευτικός φονταμενταλισμός στην εκκοσμικευμένη σύγχρονη κοινωνία. 2. Ανθρώπινα δικαιώματα και θρησκευτική ελευθερία στο σύγχρονο κράτος. 3. Θρησκευτικές συγκρούσεις και ο πόθος για ειρήνη. 4. Σύγχρονα εκπαιδευτικά συντήματα και παλιές θρησκευτικές προκαταλήψεις.

Το κάθε ένα από αυτά τα θέματα αναλυθήκε από έναν Ορθόδοξο και έναν Ιουδαίο. Η παρουσίαση που θα κανούμε στη συνέχεια δεν θα είναι λεπτομερής, θα δοθουν απλώς μερικές βασικές θέσεις που υποστηρίχθηκαν.

Μετά το μήνυμα της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριαρχάρχου κ. Βαρθολομαίου, στην εναρκτήρια ομιλία του ο Μητροπολίτης κ. Δαμασκηνός υπενθύμισε ότι η πολεμική θεολογία των δύο θρησκειών συνέδεε συνήθως την αξιοπιστία του δικού της μητριματος με την προφορή της κακοπιστίας ή της πλάνης των πιστών της άλλης πλευράς, μεταφέροντας έτοι την όλη θεωρητική προβληματική των θεολογικών τους διαφωνιών από το περί θεοντητήμα στο αισθητότερο περί ανθρώπου ερώτημα, στο οποίο ήταν ευκολότερη η κατανομή ειθυνών για τη διαφορετική προσέγγιση της θείας αποκαλύψεως από τον

άνθρωπο. «Είναι χαρακτηριστικό, είπε, ότι στη διαλεκτική αυτή αντιπαράθεση η πλάνη ή σκληροκαρδιά των πιστών των δύο Θρησκειών ευθύνεται αμοιβαίως για την εσφαλμένη ανάγνωση ή ερμηνεία της θείας αποκαλύψεως, όπως αυτή αποτυπώνεται στις ιερές Βίβλους του Ιουδαϊσμού και του Χριστιανισμού, γι' αυτό και η όλη πολεμική γραμματεία των δύο πλευρών θεμελιώνεται στην ανάδειξη κυρίως της πλάνης των πιστών του Ιουδαϊσμού ή του Χριστιανισμού στις αντίστοιχες θεολογικές τους παραδόσεις».

Αναλύθηκε κατόπιν η «ιστορική παθολογία της σχέσεως των πιστών», των δύο Θρησκειών, στα σύγχρονα φαινόμενα θρησκευτικού φροντισμού και μισαλλοδοξίας, που πολλαπλασιάστηκαν μετά την κατάρρευση των αθεϊστών καθεστώτων του υπαρχού σοσιαλισμού και υπογραμμίσθηκε ότι είναι επιτακτική υποχρέωση των Θρησκειών να διακηρύξουν επίσημα και κατηγορηματικά την αποδοκιμασία κάθε θρησκευτικής εμπλοκής στις χαρακτηριζόμενες ως θρησκευτικές συγκρούσεις, οι οποίες υπηρετούν άλλες σκοπιμότητες, γιατί η θρησκευτική μισαλλοδοξία διαχέεται σαν τον άνεμο σε παγκόσμια κλίμακα και είναι κατασφρική για όλες τις Θρησκείες.

Το ίδιο πνεύμα εξέφρασε ο ίδιος ομιλητής στην ομιλία του επί του πρώτου θέματος της συνάντησης («Εθνικισμός και θρησκευτικός φροντισμένταλισμός στην εκοινωνική σύγχρονη κοινωνία»), όταν, εξετάζοντας το θέμα από την Ορθόδοξη προοπτική, χαρακτηρίσε το θρησκευτικό φροντισμένταλισμό ως «απομονωτική εσωστρέφεια» και «επιθετική έξωστρέφεια», ως «επιδημική νόσο που μεταδίδεται ανεξέλεγκτα», και επέστησε την προσοχή των συνέδρων και κατ' επέκταση των πιστών των δύο Θρησκειών στο γεγονός ότι ο φροντισμένταλισμός ως «διεκδίκηση τίτλου ιδιοκτησίας στην αλήθεια» χρηματοποιείται πολύ συχνά για άλλους σκοπούς πέραν της θρησκευτικής αλήθειας.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσίασε το δεύτερο θέμα της συνάντησης, το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της θρησκευτικής ελευθερίας στο σύγχρονο κόσμο, που συνίσταται στις αναγκαίες νομικές ή πολιτικές εγγυήσεις για την ελευθερία, την ισοπολιτεία και την ισονομία όλων των πολιτών ενός σύγχρονου κράτους ανεξάρτητα από εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κοινωνικές ή άλλες διακρίσεις. Η καταχραφή αυτών των δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εκφράστηκε από τον 180 αιώνα σε σημαντικές διακηρύξεις με κορυφαία την «Οικουμενική Διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» του ΟΗΕ, το 1948. Επισημάνθηκαν από τον ομιλητή, καθηγητή Βλ. Φειδά, τρία στοιχεία στις διάφορες διακηρύξεις, που μπορούν να χαρακτηριστούν αντιφατικά και δείχνουν τις δυσχέρειες για την εφαρμογή τους. «Πρώτον, η συγκρότηση των καταλόγου των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναφέρεται κυρίως στα δικαιώματα εκείνα τα οποία καταπατούνται συνήθως ή συ-

νεχίζει να περιφρούνται και σήμερα κυρίως η κρατική εξουσία, όπως θα μπορούσε να συναρχεί η ανωτέρω διαπίστωση μετά από μια προσετική αξιολόγηση των επιλεγέντων για τον κατάλογο δικαιωμάτων των ατόμων ή των πολιτών του κράτους. Δεύτερον, η προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων του καταλόγου ανατίθεται περιεργώς στην κρατική εξουσία των κρατών, τα οποία υπέγραψαν την Οικουμενική Διακήρυξη του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, καίτοι η ίδια η κρατική εξουσία είναι κυρίως υπεύθυνη για την αθέτηση τους ή και για την έλλειμματική προστασία τους. Τρίτον, η επιλογή στις διεθνείς Διακηρύξεις της αρνητικής διατύπωσεως των θεμελιωδών αρχών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, η έλλειμματική δηλαδή περιγραφή περί των δικαιωμάτων, το οποίο δεν μπορεί να στεղνθεί ο πολίτης ή το άτομο, αφήνει στην κρατική εξουσία ένα ευρύτατο και ανεξέλεγκτο χώρο κινήσεως για την έκταση και την ποιότητα της οποιαδήποτε θετικής νομοθετικής κατοχυρώσεως κάθε συγχρεομένου δικαιώματος».

Πράγματι, μεταξύ των ατόμων και των δικαιωμάτων του που καταγάφουν οι Διακηρύξεις παρεμβάλλεται η κρατική εξουσία, με τη συχνά διατυπωτήμενη «καταχρηστική αινιαλεσία» της. Από την άλλη μεριά ο πολίτης προσπαθεί να επιτύχει τη μέγιστη δυνατή διεύρυνση της πρωτικής εφαρμογής των δικαιωμάτων. Μέσα σ' αυτή τη συμπίεση εξατμίζεται η ιερότητα του ανθρώπινου προσώπου και διασφαλίζεται η συνέχεια της παντοδύναμης κρατικής εξουσίας. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις Διακηρύξεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία του όρου «άνθρωπος», ενώ το ανθρώπινο πρόσωπο συρρικνώνεται στις έννοιες του πολίτη ή του ατόμου ως ενός μορίου του κοινωνικού συνόλου.

Υποστηρίγμηκε επίσης η αρχή ότι, όταν κερδίζει ορισμένες ελευθερίες μια θρησκεία, τότε αμέσως ή εμφέσως κερδίζουν τις ίδιες ελευθερίες όλες σχεδόν οι θρησκείες, έστω και αν ορισμένες προηγουνται των άλλων, και δόθηκε έμφαση στο ότι η προστασία των δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας είναι στην εποχή μας η πρωτιστη ιπτοχέωση των θρησκειών, οι οποίες οφείλουν να απαλλαγούν από τις αγκυλώσεις του θρησκευτικού ανταγωνισμού του ιστορικού παρελθόντος και να συντονίσουν τις πνευματικές τους κεφαλίδες προς την κυοφορούμενη νέα πραγματικότητα. Οι θρησκείες οφείλουν πράγματι να συντονισθούν προς τη νέα διαλεκτική και να συνεργασθούν με ειλικρίνεια για την κοινή υπεράσπιση των δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας, αξιοποιώντας πληρέστερα το δυναμισμό της θρησκευτικής ευαισθησίας των μελών τους, οι οποίοι μπορούν να πιέσουν την κρατική εξουσία για την πληρέστερη δυνατή κατοχύρωση των θρησκευτικών ελευθεριών.

Στο τρίτο θέμα «Θρησκευτικές συγκρούσεις και ο πόθος για ειρήνη» τόσο ο Μητροπολίτης Μπάτσας κ. Ειρηναίος Μπούλοβιτς όσο και ο φαββίνος καθηγητής

Nahorai υπογράμμισαν το ρόλο των θρησκειών για την επικράτηση της ειρήνης. Ο πρώτος ανέλυσε διαφόρους πολέμους του παρελθόντος (Σταυροφορίες, ολοκαύτωμα κ.ά.) και του παρόντος (Γιουγκοσλαβία), οι οποίοι δεν υπήρξαν κυριολεκτικά θρησκευτικοί αλλά η θρησκευτική χροιά τους εξυπηρετούσε άλλους επιδιωκόμενους σκοπούς (ανακατανομή γεωγραφικού χώρου, διαρραγή πλούτου κ.λ.π.). Ο δεύτερος υπογράμμισε τη διαφορά απόψεων που δημιουργείται από τους ανθρώπους και που φυσικά υπάρχουν στις θρησκείες, σ' αντίθεση με την αλήθεια που φανερώνεται από τον Θεό. Οι ανθρώποι βλέπουν πλευρές μόνο της αλήθειας και έχουν τον πόθο να συναντήσουν τον Θεό όπως το βρέφος τη μάνα του και ο ερωτευμένος το ταΐζει του. Οι πραγματικά θρησκευόμενοι ανθρώποι δεν πολεμούν ο ένας τον άλλον αλλ' αισθάνεται την ανάγκη ο ένας του άλλου.

Στο τέταρτο θέμα «Σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα και παλιές θρησκευτικές προκαταλήψεις», ο ραββίνος της Οξφόρδης καθ. N. Solomon και ο ρώσος ερευνητής M. Tabak αναφέρθηκαν στις αμοιβαίες ιστορικές προκαταλήψεις των δύο θρησκειών και στην ανάγκη αλλαγής νοοτροπίας στην εκπαίδευση, ώστε χωρίς πολεμική διάθεση να εισάγονται οι Ορθόδοξοι στη σπουδή του Ιουδαϊσμού και οι Ιουδαίοι στην αντίστοιχη σπουδή του Χριστιανισμού - πράγμα που θα βοηθήσει τους μαθητές να γίνουν ανεξίθηκοι. Η διώξη των Εβραίων δεν αποτελεί έναφραση χριστιανικής πίστεως. Ο δεύτερος μαλιστα ομιλητής ανέφερε παραδείγματα χριστιανών που πέθαναν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως βοηθώντας Εβραίους.

Στην ομιλία του επί τη λήξη των εργασιών ο Σεβασμιώτατος κ. Δαμασκηνός υποστήριξε ότι ο διάλογος Ορθόδοξης και Ιουδαϊσμού δεν αποσκοπεί στην άση ή στη συρκάλυψη των νικισταμένων διαφορών μεταξύ των δύο θρησκειών αλλά στη συνειδητοποίηση του γεγονότος, ότι οι διαφορές αυτές αποτελούν νόμιμες διαχρονικές εκφράσεις του φανομένου της θρησκείας και δεν συνεπάγονται ή δεν πρέπει να συνεπάγονται νοσηρές εργή-ξεις θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και θρησκευτικών συγκρούσεων. Ο Ιουδαϊσμός, όπως και ο Χριστιανισμός, έχουν την ιδιαίτερη θέση τους στην ιστορία των θρησκειών, η οποία ενισχύει την ενδιάθετη ροή τους για έναν επικοδιμητικό διάλογο, αφού πολλά στοιχεία της διδασκαλίας τους έχουν κοινή αναφορά στον Θεό και τρέφονται από τις ίδιες ιερές πηγές της πίστεως.

«Προς το σκοπό αυτό», τόνισε, «έίναι απαραίτητη η ανακάθαρση της ιστορικής μνήμης των πιστών των δύο θρησκειών από τις νοσηρές προλήψεις και τις οδυνηρές εμπειρίες του παρελθόντος, ώστε μαζικά από θρησκευτικούς ανταγωνισμούς να προσεγγίσουν από κοινού τα σύγχρονα προβλήματα μέσα στην πλουνδαλιστική κοινωνία. Το περί Θεού ερώτημα των παλαιών πολεμικών αντιπαραθέσεων πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στο περί ανθρώπου ερώτημα της εποχής μας, στον κοινό α-

γώνα για ειρηνική συνέπαρξη και υπεράσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας σε όλα τα κράτη του κόσμου».

Παρόλο που η θρησκεία δεν μπορεί από μόνη της να επιβάλει στον κόσμο την ειρήνη ή να αποκλείει τον πόλεμο, μπορεί ωστόσο με τη διδασκαλία της να οικοδομεί συνεχώς τον άνθρωπο της ειρήνης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ειλικρινών συνεργασιας στις σχέσεις των λαών. Υπό την έννοια αυτή, οι λαοί όλων των Θρησκειών έζησαν την τραγική εμπειρία του πολέμου, αλλά δεν απέρριψαν ποτέ το δράμα της ειρήνης με ελευθερία και δικαιοσύνη. Οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός και Ισλάμ) έχουν μέσα στη διδασκαλία τους όλα τα βασικά επείνα στοιχεία, τα οποία θεμελιώνουν την ειθνή κάθε θρησκείας περί της ειρηνικής συντηράρξεως των πιστών τους στον ίδιο χώρο με απόλυτο σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας των πιστών των δύο άλλων Θρησκειών, καίτοι η κοινή αυτή εντολή δεν τηρήθηκε πάντοτε στις μεταξύ τους σχέσεις».

Οι συζητήσεις κατά τη διάρκεια της συνάντησης έγιναν με πνεύμα αμοιβαίου σεβασμού και ευπρέπειας και, όπως σημειώνεται στην τελική φράση του Αναζοηνούθεντος της τελευταίας συνεδρίας, «Αμφότερες οι πλευρές αποδέχθηκαν την κριτική πρόκληση της κατανοήσεως του θρησκευτικώς "άλλου" επί τη βάσει της αυτοκατανοήσεως του άλλου».

II.

Οι συζητήσεις και η εμπειρία των δύο τελευταίων συναντήσεων μπορούν να οδηγήσουν στις ακόλουθες σκέψεις.

Ζούμε σε μια εποχή που πέραν των άλλων γνωρισμάτων της χαρακτηρίζεται από μια αναθεώρηση, τον λαγύστον στα λόγια, των ιστορικών λαθών του παρελθόντος με επίσημες εκ μέρους των ηγετών φιλειρηνικές διακηρύξεις ή με αναγνωρίσεις λαθεμένων ενεργητών στην ιστορία ή με αιτήσεις συγγνώμης για τις διατραχθείσες αδικίες. Έτσι, π.χ. Ισραηλίνοι επιστήμονες ζητούν αναθεώρηση της αδικης δίκης του Ιησού, αρχηγοί των χριστιανικών εκκλησιών επισκέπτονται τους χώρους των ναζιστικών στρατοπέδων συγκρέντωσης και εξόντωσης των Εβραίων κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ζητούν επίσημα συγγνώμη από τους σημερινούς Εβραίους για λογαριασμό των «χριστιανών» που στην πράξη δεν είχαν καμιά σέρη με τη θρησκεία της αγάπης κ.λ.π. Αυτήσεις συγγνώμης παρατηρούνται και μέσα στα πλαίσια της ίδιας θρησκείας ή ομολογίας: Ας θιυμηθούμε την πρόσφατη απόφαση του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (9.1.1998) για αποκατάσταση της αδικίας που έγινε σε βάρος του Αγίου Νεκταρίου από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας.

Όλα αυτά μπορεί να μην αλλάξουν φιλικά την ιστορία, σηματοδοτούν ωστόσο μια αλλαγή κλίματος στις σχέσεις των ανθρώπων. Μπορεί να φαντάζουν ως μεγα-

λοστομίες με πολιτικούς ή διπλωματικούς στόχους, μαρτυρούν όμως παράλληλα τη βίωση ενός συμπτυκνωμένου αισθήματος ενοχής για ιστορικές αστοχίες και αποτήματα. Ο διάλογος που γίνεται σήμερα σε πολλά επίπεδα, ιδιαίτερα μεταξύ των θρησκειών ή των ομολογιών της ίδιας θρησκείας, αποτελεί σημείο αντιλεγόμενο, με θερμούς υποστηρικτές που τον προωθούν και με σφραγιδούς πολέμιους που επιχαίρουν για τις αποτυχίες του.

Ας επανέλθουμε στον διάλογο Ορθόδοξιας και Ιουδαϊσμού με αφορμή την πρόσφατη συνάντηση της Ιερουσαλήμ. Ποια μπορεί να είναι τα θετικά του σημεία;

1. Είναι θετικό το γεγονός ότι ο διάλογος δεν διεξήχθη με σχολαστικότητα επί τεχνικών θεμάτων ορθολογίας ή ερμηνείας κοινών κειμένων των δύο θρησκειών. Ασφαλώς είναι διαφορετική η ανάγνωση της Παλαιάς Διαθήκης από τους χριστιανούς και τους Ιουδαίους και ιδιαίτερα των μεσσιανικών της χωρίων, ούτε περιμένει κανείς φαινόμενα μετάπεισης των διαλεγομένων και αλλαγή των απόψεών τους. Το αναμενόμενο είναι η καλύτερη γνωριμία των διαλεγομένων της άλλης πλευράς και η αποδοχή τους ως διαφορετικών, με τη δική τους ιστορία επί αιώνες και το δικό τους παρόν. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι ο Ιουδαϊσμός δεν σταματάει ιστορικά με την καταγραφή των βιβλικών ερμηνειών του στο Ταλμούδ, αλλ' έχει ζωή και συνέχεια μέχρι σήμερα σε παραδόσιο επίπεδο, με ερευνητικά κέντρα και διακεκριμένους επιστήμονες. Στις Θεολογικές Σχολές του χριστιανικού κόσμου υπάρχουν γνώστες του Ιουδαϊσμού των χρόνων της Καινής Διαθήκης και του Ιουδαϊσμού με εκρηκτική βιβλιογραφική άνθηση, αλλά παράλληλα πρέπει να λεχθεί ότι και στο σημερινό Ιουδαϊσμό κόσμο υπάρχουν μελετήτες του Χριστιανισμού με σημαντική βιβλιογραφία, ακόμα και με μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη σημερινή Εβραϊκή γλώσσα.

Είναι πολύ χαρακτηριστική στο σημείο αυτό η ακόλουθη φράση από το μήνυμα του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α' που ανεγνώσθη κατά την εναρκτήρια συνεδρία του πρόσφατου διαλόγου στην Ιερουσαλήμ: «Ο διάλογος ούτος δεν γίνεται διά να πεισθήτο έν των μερών να προσχωρήσῃ εἰς την πίστιν του ετέρου, αλλά διά να εδραιωθεί η διανθρώπινη καταλαλαγή και ειρηνική συνεργασία, ώστε αι εκατέρωθεν συνειδήσεις νά επιλέξουν με ελευθερίαν και προσωπικήν υπευθυνότητα την ελκύονταν αυτάς πίστιν».

2. Στο «διάλογο», ή ακριβέστερα στην πολεμική των πρώτων αιώνων, ιδιαίτερα των Ιουδαίων κατά των χριστιανών, σημειώθηκαν υπερβολές του τύπου της συκοφάντησης της παρθενίας της Παναγίας και της κατηγορίας (σε κείμενα του Ταλμούδ) για γέννηση του Ιησού εκ κλεψυδρίας. Θα παρουσιάζει μεγάλο ιστορικό και θεολογικό ενδιαφέρον η μελέτη της εκατέρωθεν πολεμικής φιλολογίας. Στην αντι-Ιουδαϊκή πολεμική των χριστια-

νών εντάσσουν οι Ιουδαίοι - και δεν παύουν να το τονίζουν σε κάθε ευκαιρία διαλόγου - τους Ορθόδοξους ύμνους της Μ. Εβδομάδας με αντι-Ιουδαϊκό περιεχόμενο. Οι Ορθόδοξοι εξήγησαν την πρόσφατη συνάντηση της Ιερουσαλήμ ότι (α) οι ύμνοι αναπαράγουν τα ιστορικά δεδομένα με παιδαγωγικό και διδακτικό στόχο και όχι με πολεμικό χαρακτήρα: (β) κατά την ερμηνεία των ύμνων δεν δόθηκε ποτέ αντι-Ιουδαϊκός τόνος: (γ) οι ύμνοι αυτοί δεν επηρέασαν το Ορθόδοξο ήθος ή την τοποθέτηση της Εκκλησίας έναντι του Ιουδαϊσμού, ούτε μείωσαν την οικουμενική χριστιανική αντίληψη περί σωτηρίας: και (δ) μια ενδεχόμενη λειτουργική αλλαγή είναι θέμα Πανορθόδοξου Συνόδου και ευρίσκεται πέρα από τους στόχους ενός διαλόγου.

Ας θυμίσουμε εδώ ότι ο αείμνηστος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Αθήνας Αμύλικας Αλιβιζάτος, στις αρχές της δεκαετίας του '60, είχε προτείνει την απάλειψη των αντι-Ιουδαϊκών φράσεων των ύμνων της Μ. Εβδομάδας (Α. Αλιβιζάτου, «Ανάγκη διορθώσεως λειτουργικών κειμένων», περ. Ορθόδοξος Σκέψις, 1960, σ. 5 - 7). Έκτοτε δεν έγινε καμία σχετική ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση, ούτε συζήτηθηκε το θέμα, πέραν των συνεδριακών διαμαρτυριών που αναφέραμε προηγουμένως.

3. Ιστορικά ο «λόγος του σταυρού» (Α' Κορ. 1,18) έπαψε από την εποχή των μεγάλων πατέρων να αποτελεί για τους Έλληνες «μωρία», για τους Ιουδαίους όμως εξακολουθεί να αποτελεί «σκάνδαλο». Και βέβαια δεν περιμένει κανείς από το διάλογο σήμερα να αναγνώσει ο σύγχρονος Ιουδαίος την Παλαιά Διαθήκη με τρόπο χριστιανικό και χριστοκεντρικό (όπως γίνεται στην Καινή Διαθήκη, στους πατέρες, στους ύμνους της Εκκλησίας), ούτε από την άλλη μεριά μπορεί ο σύγχρονος χριστιανός να δει στα άσματα του Πάσχοντος δούλου του Ησαΐα μια γενικευμένη μεσσιανολογία αναφερόμενη στα πάθη του λαού του Ισραήλ. Οι αναγνώσεις και κατανοήσεις της Παλαιάς Διαθήκης έχουν αποκρυπταλλωθεί ιστορικά και οριστικά στις δύο θρησκείες.

Εκείνο όμως που ασφαλώς περιμένει κανείς από τις δύο θρησκείες που στηρίζονται εν πολλοίσι στις ίδιες βιβλικές πηγές και που βγήκε ολοφάνερα από τη συνάντηση της Ιερουσαλήμ είναι η κοινή και σύμφωνη αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως απόρροια της πίστης στον ίδιο Θεό, ο πόθος και οι προσπάθειες για την επιζάτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης στον κόσμο, η καταδίκη του εθνικισμού, του φονταμενταλισμού και της μισαλλοδοξίας, καθώς και η αποκάθαρση των εκπαιδευτικών συστημάτων από τις εκατέρωθεν προκαταλήψεις. Δεν είναι αυτά σημαντικά επιτεύγματα του διαλόγου;

[Ο κ. Ιω. Καραβιδόπουλος είναι καθηγητής της Εισαγωγής και Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης στη Θεολογική Σχολή (Τμήμα Θεολογίας) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Το παραπάνω κείμενό του αναδημοσιεύεται από το περιοδικό «Σύναξη», Απριλίου - Ιουνίου 1999.]

«ΑΑΡΩΝ ΙΣΑΑΚΙΟΣ»

ο Κορίνθιος και η δράση του στο Βυζάντιο

(β' μισό 12ου αιώνα)

Του κ. ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, M. Phil., Δρ. Φ.

Επίκουρου Καθηγητή ερευνών βυζαντινής ιστορίας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Oι δύο κυριότερες βυζαντινές πηγές για το β' μισό του 12ου αιώνα, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης, συμπεριέλαβαν στα χρονικά τους ενδιαφέρουσες γραμμές για τον αξιωματούχο της Αυτοκρατορίας, που έφερε το διπλό βιβλικό εβραϊκό όνομα Ααρών - Ισαάκ(ιος) και είχε αξιόλογη δράση στη διάρκεια μιας περίπου εικοσιπενταετίας επί τριών αυτοκρατόρων, του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1145 - 80), του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού (1183-5) και του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185 - 95). Αν και οι προαναφερόμενες πηγές δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαική καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου, εντούτοις η όλη πορεία και σταδιοδοσία του προσώπου από την εποχή της βίαιης απαγωγής του στη Σικελία από τους Νορμανδούς επιδρομείς της πατρίδας του, της Κορίνθου, το έτος 1147 μ.Χ., συντείνουν, όπως πιστεύουμε, στο να αποδείξουν ότι ήταν Ιουδαίος. Αυτό το έχουν αποδεχτεί ορισμένοι μελετητές, οι οποίοι όμως - καθώς και εκείνοι που νιοθέτησαν άλλες εκδοχές (π.χ. εκείνη της βοιλγαρικής καταγωγής) - δεν ανέπτυξαν τα σχετικά επιχειρήματά τους.

O πρώτος που αναφέρθηκε στον Ααρών - Ισαάκιο, πριν από 80 περίπου χρόνια, το 1912, ήταν ο Ferdinand Chalandon, ο οποίος όμως εσφαλμένα θεωρήσε ότι υπήρχαν δύο πρόσωπα, ένας Ααρών και ένας Ισαάκιος, συγχέοντας προφανώς τον Ααρών - Ισαάκιο με έναν άλλο Ισαάκιο, που έφερε και αυτός το αξέιδια του «απολούθου» και ο οποίος αναφέρεται σε σχέση με την εκκλησιαστική σύνοδο του 1166¹. Το 1918 ο Λυσίμαχος Οικονόμος στη μονογραφία του «Περί του θρησκευτικού βίου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων» πήρε πρώτος σαφή θέση ως προς την καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου γράφοντας ότι ήταν Ιουδαίος², χωρίς όμως επαρκή δικαιολόγηση της άποψής του, μια και, βέβαια, δεν είχαν ακόμα εκφραστεί αντίθετες γνώμες. Την άποψη του Οικονόμου, πάντως, νιοθέτησαν παλαιότερα ο Rosay στην «Ιουδαική

Εγκυροπαίδεια»³, ο ανώνυμος λημματογράφος ΜΕΕ⁴, ο Φαίδων Κουκουλέζης⁵ και, πιο πρόσφατα κοινωνιολόγος Κωνσταντίνος Βαρζός († 1985), πεσειρά δημιουργών του τον αποκαλεί «Εβραιο μότη»⁶, καθώς και οι ανώνυμοι λημματογράφοι νεότερων εγκυροπαίδικών έργων⁷.

Ο πρώτος που έξεφρασε αντιρρήσεις για την δαίμη καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου ήταν Vitalien Laurent σε ειδικό προσωπογραφικό άλμα του το 1934, ο οποίος μάλιστα τον συνέδεσε με βουλγαρικό πρυγκητικό οίκο του Ααρών, που κατέταν από τον τελευταίο Βούλγαρο τσάρο (του Α' Βγαρικού Βασιλείου), τον Ιβάν Βλαντισλάφ⁸, αν ε Αλέξανδρος Καζντάν, που πρόσφατα αποδέχτηρα τη την άποψη στο «Βιζαντινό Λεξικό της Οξφόρδης» γράφει ότι ο Ααρών - Ισαάκιος «προφανώς δεν αστην αριστοκρατία». Τέλος, πρέπει εδώ να πούμε

την «αναμφίβολα» («sans doute») βιούγαρική καταγωγή του αποδέχεται, επίσης, πρόσφατα στη διάτριψή του περὶ της «Ισχύος και των διαμαχών στο Βυζάντιο» ο Jean - Claude Cheynet, δίχως όμως να τεκμηριώνει και αυτός τη γνώμη αυτή¹⁰. Αντιρρήσεις για την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου είχε εκφράσει επίσης ο ειδικός μελετητής των βιζαντινών - ιουδαϊκών σχέσεων, Joshua Starr, το 1939, γράφοντας: «Ορισμένοι έχουν υποθέσει ότι ο Ααρών - Ισαακίος, ο σύμβουλος και ο Λατίνος γραμματέας («Latin secretary») του Μανουήλ Κομνηνού, υπήρξε Ιουδαίος λόγω του ονόματός του, κατί όμως που δεν αποτελεί καμιά απόδειξη περὶ τούτου»¹¹. Φυσικά, το «Latin secretary», του J. Starr δεν υπονοεί κάποια λατινική καταγωγή του προσώπου οφειλεται στο γεγονός ότι ο Ααρών - Ισαακίος υπήρξε διερμηνέας στην αυτοκρατορική αυλή λόγω της πολύ καλής γνώσης των λατινικών που είχε αποκτήσει.

***

Αναφερόμενοι στον Ααρών - Ισαακίο αποφεύγουν τα πάροντα θέση σχετικά με την καταγωγή του μέσα στα πλαίσια γενικοτέρων εγχειριδίων και μονογραφιών τους οι Armin Hohlweg¹², Paul Magdalino και Richard Greenfield¹³ αρκούμενοι όλοι τους στην παράθεση στοιχείων σχετικά με την πολυτάραχη σταδιοδομία του στην βιζαντινή αυλή. Προφανώς, αιτία της αποφυγής αυτής των παραπάνω επιστημόνων είναι το γεγονός ότι δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαϊκή αυτή καταγωγή οι δύο προαναφερθείσες βιζαντινές πηγές (Κίνναμος, Χωνιάτης), καθώς και ο ακολούθων αυτές Θεόδωρος Σκουταριώτης, συγγραφέας χρονικού τον 13ο αιώνα.

Από τη μια πλευρά, ο Κίνναμος αναφέρεται σ' αυτόν αφενός μεν ανωνύμως ως «άνδρα Λατίνον μεν γένος» (εκδ. Βόννης, σ. 267.20) και αιφτέρουν ως «Ααρών όνομα, ανήρ φρονηματίας και δεινώς αλάζων» (ο.π., σ. 284.6-7), αναφερόμενος στην αντιπαλότητά τους προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'¹⁴. Απηχώσ ο εκδότης του Κίνναμου στη σειρά της Βόννης, August Meineke, δεν συνέδεσε τις δύο αυτές πληροφορίες με το ίδιο πρόσωπο¹⁵, το δε ίδιο λάθος έκανε πρώτος ο Chalandon, όπως είδαμε¹⁶, και, κατόπιν, σην αγγλική μετάφρασή του του Κίνναμου, ο Charles Brond¹⁷. Από την άλλη πλευρά, ο Νικήτας Χωνιάτης, που δίνει πλήρως το διπλό του όνομα, μαρτυρεί με σαφήνεια ότι τόπος καταγωγής του ήταν η Κόρινθος (έκδ. J.-L. van Dieten, σ. 144.86: Ααρών ο Ισαακίος, Κορινθόθεν μεν ορμώμενος - πρβλ. Θεόδωρος Σκουταριώτης, εκδ. K. Σάθας, 1894, ανατύπ. 1972, σ. 264: Ααρών τις Κορίνθιος), η δε μαρτυρία του ότι (σε νεαρή ηλικία) απήχθη από τη γενέτειρά του κατά την Β' νομιμανδική επιδρομή στον ελλαδικό χώρο το 1147 και μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στη Σικελία, όπου παρέμεινε (για αρκετά

χρόνια) μαθαίνοντας πολύ καλά τη λατινική γλώσσα²⁰, συνδυάζεται πολύ καλά, νομίζουμε, με την ασφαλή πληροφορία περὶ ύπαρξης εβραϊκής συνοικίας στην πόλη της Κορίνθου εκείνη την εποχή²¹. Αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη η επίσης τεκμηριωμένη άποψη ότι οι Νορμανδοί εισβολείς απήγαγαν στη Σικελία Ιουδαίους ιστορικούς και μεταξέτεγνες από τις κυριότερες ελλαδικές πόλεις, τις οποίες λεηλάτησαν (Πάτρα, Κόρινθο, Θήβα), τότε, νομίζουμε, καθίσταται περισσότερο από απλά πιθανό το γεγονός ότι ο Ααρών - Ισαακίος θα πρέπει να συγκαταλεγόταν στους ιουδαϊκούς εκείνους αιχμάλωτισμένους πληθυσμούς.

***

Η μετέπειτα σταδιοδομία του Ααρών - Ισαακίου γίνεται σχετικά καλά γνωστή, αν συνδυαστούν οι πληροφορίες που, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν παλαιότερα οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα και συγχύσεις. Φαίνεται ότι το διάστημα που παρέμεινε στη Σικελία ήταν αρκετά μεγάλο, κατί που δείχνει ότι θα πρέπει να απήχθη το 1147 από την Κόρινθο σε νεαρή ηλικία. Η επιστροφή του στο Βυζάντιο, πιθανόν γύρω στο 1160/61, συνέδεται όχι με την πατρογονική του Κόρινθο, αλλά με την ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπου κατά τον Κίνναμο (σ. 284 = αγγλ.. μετ. Brand, σ. 212) έγινε αργότερα «ακόλουθος», δηλ.. επικεφαλής της αυτοκρατορικής φρουράς των Βαράγγων (της προσωπικής σωματοφύλακής του Μανουήλ Α')²², ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης συμπληρώνει ότι επιπλέον του δόθηκε ο τίτλος του «ιπτοβολέως», δηλ.. του διερμηνένα στην αυλή του βιζαντινού ηγεμόνα²³.

Είναι πραγματικά αυτάχες ότι την παρουσία του Ααρών - Ισαακίου δεν αναφέρει ο Ισπανοεβραίος οδοιπόρος Βενιαμίν της Τούνελης, ο οποίος λίγο αργότερα, περὶ το 1165, πέρασε από τον ελλαδικό χώρο και την Κωνσταντινούπολη, όπου κατέχομε φελπούμερος την ιουδαϊκή παρούσια, στη διάρκεια του εκτενούς εκείνου ταξιδιού στην Ανατολή (c. 1159 - c. 1173) (αγγλ.. μετ. σχετικού τμήματος από τον M. Adler, Λονδίνο 1907, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1964, σσ. 11 - 14 και πρόσφατη ελλην. Μετ. Φωτεινής Βλαχοπούλου, εισαγ. - σχόλια K. Μεγαλομάτης - A. Σαββίδης, Αθήνα 1994, 62 - 7). Δεν νομίζουμε ότι Ιουδαίος με τόσο σημαντική θέση στην αυλή θα ξέφευγε της προσοχής του οξυδερκούς παρατηρητή, που μάλιστα γνωρίζουμε ότι επισέφθηκε και τα βιζαντινά ανάκτορα. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να συμπλέρωνμε ότι τα αξιώματά του ο Ααρών - Ισαακίος θα πρέπει να τα έλαβε από τότε και εξής· άρα, για το ζήτημα αυτό η επίσκεψη του Βενιαμίν στη βασιλεύουσα είναι *tertius post quem*.

Ο Α. Hohlweg πιστεύει - και μάλλον έχει δίκαιο - ότι στον Ααρών - Ισαακίο θα πρέπει επίσης να ανατέθηκαν έκπτωτε (μετά το 1165) αρκετές εμπιστευτικές αποστολές²⁴, αλλά, όπως προειπάθηκε, θα πρέπει να απο-

κλειστεί η δική του συμμετοχή στην εκκλησιαστική σύνοδο του 1166, όπως πίστευαν οι Chalandon, Blöndal - Benedikz και πρόσφατα ο P. Magdalino, συγχέοντάς τον με τον «ακόλουθο» - Ισαάκιο, που είναι άλλο πρόσωπο²⁵. Η δυναμική παρουσία του Ααρών - Ισαακίου στο προσκήνιο, πάντως, θα λάβει χώρα το έτος 1167, οπότε υπήρξε ο κύριος κατηγορος κατά του συνωμοτικού κινήματος του «πρωτομάστορος» Αλεξίου Αξούχου²⁶, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην πτώση του τελευταίου από την αυτοκρατορική εύνοια, καθώς και από την αυλική του παντοδιναμία²⁷.

Αξίζει εδώ να τονιστεί ιδιαίτερα ότι τα χρονικά των Κίνναμου και Χωνιάτη συνάδουν ως προς το ότι οι μεγάλες ικανότητες του Ααρών - Ισαακίου στις μαγικές τέχνες, ιδιαίτερα στη Σολομωνική, όπου μπορούσε να μαζεύει τα διάφορα δαιμόνια και να τα προστάζει να πράττουν ό,τι εκείνος επιθυμούσε²⁸, είχαν κινήσει το ενδιαφέρον του «πρωτομάστορα» Αξούχου, ο οποίος, μάλιστα, είχε κατ' επανάληψιν - και πάρα τις νοοθεσίες του δυσαρεστημένου αυτοκράτορα Μανουήλ - μυστικά διαβούλια με τον Ααρών - Ισαάκιο, στον οποίο μάλιστα φανέρωσε τα σχέδιά του να προσπαθήσουν μαζί, με μαγικά μέσα, να εμποδίσουν την αυτοκράτειρα, Μαρία της Αντιοχείας, να χαρίσει στον Κομινηνό αυτοκράτορα τον άρρενα απόγονο, τον διάδοχο που τόσο επιθυμούσε²⁹. Φυσικά, η εμπιστοσύνη αυτή του Αξούχου προς τον Ιουδαίο αξιωματούχο υπήρξε το μοισαίο λάθος του, αφού ο τελευταίος έσπευσε να υιοθετήσει διπρόσωπη πολιτική, φανερώνοντας σε εύθετο χρόνο στον Βυζαντινό ηγεμόνα τα σκοτεινά σχέδια του Αξούχου, με αποτέλεσμα την ανατροπή του τελευταίου. Όπως, βέβαια, θα δούμε, η μνησική αυτοκράτειρα δεν επρόκειτο να ξεχάσει τις συνωμοτικές κινήσεις στις οποίες είχε προσωρινά υπάρξει μέτοχος ο δαιμονιώδης αυτός άνθρωπος³⁰, με σκοπό τον εμποδισμό της γέννησης του παιδιού της. Γι' αυτό και λίγο μετά τον παραμερισμό του Αξούχου, ανάμεσα στο 1168 και 1170, ο Ααρών - Ισαάκιος συνελήφθη και κατηγορήθηκε και πάλι για επίκληση των δαιμόνων, χωρίς όμως, καθώς φαίνεται, να υπέστη για μια ακόμη φορά κυρώσεις.

***

Η πτώση του, πάντως, δεν άργησε να επισυμβεί, καθόσον η ανάμειξή του στα γεγονότα περί του Αξούχου είχε μάλλον αποδυναμώσει τη θέση του στη βυζαντινή αυλή. Συνδέεται μάλιστα η πτώση του Ιουδαίου αξιωματούχου από την εξουσία, των οποίων το πρώτο αφηγείται σύντομα ο Κίνναμος, ενώ το δεύτερο περιγράφουν εκτενέστερα οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης - εξημήνεις καλύτερα τις επιθυμίες του Μανουήλ. (λέγοντας του δηλ., δια ο τελευταίος ήθελε να ακούσει), αλλά και ελπίζοντας ότι έτοι θα κέρδιζε και την ευγνωμοσύνη των «ομογλώσσων» των Δυτικών³¹. Σπεύδοντας να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της παρουσιάστηκε η αυτοκράτειρα Μαρία, που αντιλήφθηκε την παραποτηση αυτή, κατήγειλε αμέσως τον Ιουδαίο στον συνηρό της, ο οποίος, αρνητικά καθώς ήταν επηρεασμένος εναντίον του λόγω των προγενεστέρων παραπτωμάτων του³², διέτα-

βενετική επιδρομή στο βορειοανατολικό Αιγαίο το 1171-72³³. Από τη βάση τους στη Χίο οι Βενετοί διενεγούσαν πειρατικές επιδρομές κατά των αυτοκρατορικών κτήσεων στο Αιγαίο και ο Ααρών - Ισαάκιος συμμετέσχε στις επιχειρήσεις κατά των εισβολέων με τον στόλο που στάλθηκε υπό τις διαταράξ του «μεγάλου δούκα» (ναυάρχου) Ανδρονίκου Κοντοστεφάνου³⁴. Σε κάποια κρίσιμη ώρας φάση των επιχειρήσεων ο Ααρών - Ισαάκιος ειδοποίησε τους δυτικούς εισβολείς ως προς τον τόπο όπου έμελλε να τους αφνιδιάσει ο βυζαντινός στόλος, με αποτέλεσμα τα σχέδια του Μανουήλ. Ά' για εξουδετέρωση των Βενετών να ναυαγήσουν ο Κίνναμος, μάλιστα, που περιγράφει σύντομα την αποτυχία αυτή, συνδέει με αυτήν την επακολουθήσασα τύφλωση του Ααρών - Ισαακίου³⁵, κατί που βέβαια δεν ενσταθεί, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Το δεύτερο γεγονός, που συντελεσε άμεσα στην ανατροπή του Ιουδαίου αξιωματούχου, κατά πάσα πιθανότητα έπειτα χρονολογικά του προηγουμένου και θα πρέπει να έλαβε χώρα το 1172, οπότε ο Ααρών - Ισαάκιος κατηγορήθηκε ότι παραποτούσε τους λόγους του αυτοκράτορα προς μια πρεσβεία Δυτικών³⁶. Δεν αναφέρεται σαφώς από τον Χωνιάτη ποια ακριβώς ήντα τα «δινημόθεν έθνη», τα οποία έστειλαν τους πρεσβείες τους στη βυζαντινή αυλή³⁷, τα λεγόμενα πάντως από τον Σκουταριώτη στο παφάλληρο με τον Χωνιάτη χωρίο του περὶ «πρέσβεων των Λατίνων» πιθανών να υπονοούν εδώ τους Βενετούς³⁸, που μετά την προαναφερθείσα ναυτική τους ήταν στο βορειοανατολικό Αιγαίο ζητούσαν ειρήνη. Στη διάρκεια, πάντως, της ακροάσης τους στην αυλή του Μανουήλ Ά', ο Ααρών - Ισαάκιος ανέλαβε, ως συνήθιση, τα διερμηνευτικά του καθήκοντα, ενώ παρεβοσκόταν και η δυτικής καταγωγής αυτοκράτειρα, Μαρία της Αντιοχείας, που γνώριζε πολύ καλά λατινικά και, όπως είδαμε, δεν είχε ξεχάσει το ρόλο του Ιουδαίου στα συνωμοτικά σχέδια του Αξούχου εναντίον της³⁹. Η ευκαιρία που αποζητούσε για να εκδικηθεί τον Ιουδαίο, λοιπόν, παρουσιάστηκε ο Ααρών Ισαάκιος σε κάποια φάση των διαπραγματεύσεων φαίνεται ότι αλλοίωσε τις προτάσεις των Δυτικών προς τον αυτοκράτορα, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό - όπως παραστατικά περιγράφουν οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης - εξημήνεις καλύτερα τις επιθυμίες του Μανουήλ. (λέγοντας του δηλ., δια ο τελευταίος ήθελε να ακούσει), αλλά και ελπίζοντας ότι έτοι θα κέρδιζε και την ευγνωμοσύνη των «ομογλώσσων» των Δυτικών⁴⁰. Σπεύδοντας να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της παρουσιάστηκε η αυτοκράτειρα Μαρία, που αντιλήφθηκε την παραποτηση αυτή, κατήγειλε αμέσως τον Ιουδαίο στον συνηρό της, ο οποίος, αρνητικά καθώς ήταν επηρεασμένος εναντίον του λόγω των προγενεστέρων παραπτωμάτων του⁴¹, διέτα-

Ξε τη σύλληψή του, την τύφλωσή του, καθώς και την κατάσκεψη όλης της περιουσίας του⁴⁰.

Καθώς είδαμε παραπάνω, ο Κίνναμος (σ. 228) αποδίδει εσφαλμένα την τύφλωση του Ααρών - Ισαακίου στον καταστροφικό του ρόλο ματαίωσης της βυζαντινής ναυτικής επίθεσης κατά των Βενετών το 1771 - 72, η χρονολογία της τύφλωσης, πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις είναι το 1172: και στο κείμενο του Κίνναμου τα γεγονότα αυτά ακολουθούν (σσ. 287 - 8) την εγκατάσταση στον ουργικό θρόνο του φιλοβιζαντινού βασιλιά Βελά Γ' καθώς και την εξουδετέρωση του κινήματος των Σέρβων του Στεφάνου Α' Νεμάνια (1172), αν και πρόσφατα ο Jean - Claude Cheynet χρονολογεί την σύλληψη και τύφλωση στις αρχές του 1174, μετά την εκστρατεία του Μανουήλ Α' κατά των Ούγγρων⁴¹.

Δεν γνωρίζουμε τις κινήσεις του τυφλού πλέον Ααρών - Ισαακίου στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ. Α' και κατά τη διάρκεια της σύντομης και ταραγμένης βασιλείας του άπινγου νεαρού Αλέξιου Β' Κομινηνού (1180 - 83), τον οποίο τελικά παραμέρισε και διαδέχτηκε ο Ανδρονίκος Α' (1183 - 5). Αν, πάντως, κρίνουμε από την επανεμφάνισή του στο θέατρο των εξελίξεων με την άνοδο του Ανδρονίκου, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο πεισματιώνενος Ιουδαίος προετοίμαζε την επάνοδό του στη βυζαντινή ανάτη, όπου παλινορθώθηκε προσωρινά, δίχως οι παλαιότερες κακοτυχίες του να του έχουν στο ελάχιστο αφαιρέσει από τον κακόβουλο χαρακτήρα του την έφεση στο κακό, κατά παραστατική μαρτυρία των Χωνιάτη και Σκουταριώτη⁴².

Η μετέπειτα τύχη του Ααρών - Ισαακίου έμελλε τώρα να είναι τραγικότερη, θυμίζοντας ίσως έναν μεσαιωνικό «Σάνιλωκ» ή τον πληγωμένο γύπα, που εντούτοις προσπαθεί να επιτεθεί στον ισχυρότερο πια θύτη

του. Με την επιστροφή του στα ανάκτορα, ο Ιουδαίος είχε την αυτήν έμπνευση να συμβουλεύσει τον αυτοκράτορα Ανδρονίκο να μην αρχείται πλέον μόνο στην τύφλωση των επικινδυνών αντιπάλων του, αλλά επιπλέον ή να τους εξοντώσει πλήρως, ή να προβαίνει και στην γλωσσοκοπή τους⁴³.

Η μεγάλης σκληρότητας πρόταση του Ααρών - Ισαακίου έμελλε να εφαρμοστεί, όπως είναι γνωστό, πάνω στον ίδιο τον εμπνευστή της, όταν ο Ανδρονίκος Α' ανατράπηκε (11 - 12 Σεπτεμβρίου 1185) από μεγάλη εξέγερση, η οποία έβαλε στο βυζαντινό θρόνο τον αρχηγό της δυναστείας των Αγγέλων, Ισαακίο Β' (1185 - 95). Ο τυφλός Ιουδαίος θα ευχόταν να μην είχε ποτέ κάνει την πρόταση εκείνη, αφού ο νέος αυτοκράτορας τον συνέλαβε και έδωσε διαταγή να του κόψουν τη γλώσσα «με τις δηλητηριώδεις της ουσίες», σύμφωνα με τη ζωηρή περιγραφή του Χωνιάτη⁴⁴.

Αγνοούμε αν και πόσο έζησε ο Ιουδαίος μετά από τα γεγονότα αυτά, που θα πρέπει να έλαβαν χώρα περί τα τέλη του 1185. Ο θάνατός του, πάντως, σε ώριμη σχετικά ηλικία (γύρω στα 55, αν υποθέσουμε ότι με την απαγωγή του από τους Νορμανδούς το 1147 από την Κόρινθο θα πρέπει αν ήταν τοντήστον έφηβος, γύρω στα 17), σήμανε το τέλος μιας ταφαρόδους σταδιοδομίας, που αποτέλεσε, πιστεύουμε, μία από τις σημαντικότερες σελίδες στην ιστορία των βυζαντινοεβραϊκών σχέσεων, δείχνοντας πως Ιουδαίοι με αξιόλογα προσόντα μπορούσαν να αναρριχηθούν σε υψηλά ανθρικά αξιώματα και να γίνουν, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις αποφασιστικοί ωθητικοί των εξελίξεων.

Τὸ παραπάνω κείμενο αποτελεί Ανακοίνωση στο Συνέδριο: «Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο από τον 4ο ως και τον 16ο αιώνα». (Αθήνα, Αίθουσα Παλαιάς Βουλής, 24 - 29 Νοεμβρίου 1993).

ΟΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

EJ: *Encyclopædia Judaica* (Ν. Υόρκη).

EO: *Echos d'Orient* (Παρίσι).

ΕΠΛΑΒΠ: *Εγκυλοπαίδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*, επιμ. επδ. Α. Σαββίδης (Αθήνα 1996 εξ.).

MB: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* (Κ. Σάθας, 7 τόμοι, Παρίσι - Βενετία 1872 - 94, ανατύπ. Αθήνα 1972).

MΓΕ: *Μεγάλη Γενική Εγκυλοπαίδεια «ΥΔΡΙΑ»* (Αθήνα 1978 - 88, 55 τόμοι).

MEE: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυλοπαίδεια «ΠΥΡΣΟΥ»* (Αθήνα

1927 - 34, 24 τόμοι, β' εκδ. 1964 με 4 συμπληρωματικούς τόμους).

ODB: *The Oxford dictionary of Byzantium*, επιμ. έκδ. A. Kazhdan (+1997). (Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1991, 3 τόμοι με συνεχή σελιδαρίθμηση).

ΠΒΑ: *Παρχόσμιο βιογραφικό λεξικό* (Εκδοτικής Αθηνών, 1983 - 88, 10 τόμοι).

PG: *Patrologia Graeca* (J.-P. Migne).

REB: *Revue des Etudes Byzantines* (Παρίσι).

TM: *Travaux et Mémoires* (Παρίσι).

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. F. Chalandon, *Les Comnènes*, II: *Jean (II) Comnène (1118 - 43) et Manuel (I) Comnène (1143 - 80)*, Παρίσι 1912 (ανατύπ. N. Υόρκη 1960), σσ. 225 σημ. 8,648 σημ. 15,649-50 σημ. 4,652 και ευετήριο: 665 και 681 (με τις σχετικές αναφορές που διαχωρίζουν

τα 2 πρόσωπα). Πρβλ. PG 140, στήλ. 237,252. A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter der Komnenen*, διατριβή. Μόναχο 1965, σ. 50 με τη σημ. 8. S. Bloöndal - B. Benedikz, *The Varangians of Byzantium*, Πανίμιο

- Καίμπριτς 1978, σ. 184 (και αυτοί συγχέουν τα 2 πρόσωπα). Βλ. επίσης V. Laurent, *La prosopographie de l' Empire Byzantin*, EO 33 (1934, ανατύπ. 1971), σ. 394, αρ. 9 με τις σχετικές παραθηρήσεις. Η σύγχυση για την τάχα συμμετοχή του Ααρών - Ισαακίου στη σύνοδο του 1166 πολύ πρόσφατα και στον P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143 - 80*, Παν/μιο Καίμπριτς 1993, σσ. 223, 379, 505, 507.
2. L. Oeconomos, *La vie religieuse dans l' Empire Byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Παρίσι 1918, σσ. 79 - 82.
3. Ej 18, σ. 276.
4. MEE 1 (1927 - 1964³), σ. 7, όπου αναφέρεται ως «πολύμαθης Ιουνδαίος» και «διερμηνεύς των ανατολικών (sic) γλωσσών» (το ίδιο λάθος στην Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια [=ΜΣΕ]: εδώ παρακάτω, σημ. 7).
5. Φ. Κουκουέζ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, ΣΤ', Αθήνα 1955, σ. 182.
6. K. Βαρζές, Σπουδή βυζαντινών προσωπογραφιών: Άλεξιος Κομνηνός - Ερήμη η Ρωσίκη και οι άγιοι απόγονοί τους, *Βυζαντινά* 7 (1975), σ.σ. 141, 155. Του ίδ., λ. στην MEE 5 (1978), σ. 459. Του ίδ., *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 131.
7. Βλ. MEE 1 (1978), σ. 5. ΕΠΛΙ 1 (1983), σ. 15. Βλ. επίσης πρόσφατα A. Σαββίδης «Ααρών Ισαάκ», *ΕΠΛΙΠΠ 1* (1996), 41 - 2 με τη βιβλιογραφία. Πρβλ. πρόσφατη συμβολή: A. Savvides, Notes on 12th - century Byzantine prosopography: Aaron Issacius - Stephanus Hagiochristophorites, *Βυζαντινά* 14 (1994), σ.σ. 339 - 53, ιδιαίτ. 341 εξ. (=A. Σαββίδης, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινονομικές σχέσεις*. Ανατύπωση άρθρων 1991 - 94, Αθήνα 1994, 65 - 77, ιδιαίτ. 65 εξ.).
8. Laurent, θ.π., σ. 394, αρ. 9: στις σσ. 391 - 5 τα προσωπογραφικά των οίκου των Ααρών (-ηδον), περὶ των οποίων βλ. και g. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Β' Βερολίνο 1958² (1983), σ. 51. Βλ. επίσης πρόσφατα A. Σαββίδης, λ. «Ααρών», *ΕΠΛΙ 1* (1996), 42 - 6. - 2 (1997), 42. - 2 (1998), 43.
9. A. Kazhdan, ODB, σ. 1: «apparently did not belong to the aristocracy».
10. J. - Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963 - 1210*, Παρίσι 1990, σσ. 109, 11 αρ. 149, 368, σημ. 45.
11. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641 - 1204*, Αθήνα 1939, σσ. 223 - 4 (παράρτημα: Aaron Issakios, a Jew?) στη σ. 233 ο Starr αποκαλεί επίσης τον Ααρών - Ισαάκιο «οιωνοσόπολο του Μανουήλ» (soothsayer to Manuel). Καθόλου δεν αναφέρεται σ' αυτόν, ο νεότερος μελετητής των βυζαντινοεβραϊκών σχέσεων για την ίδια εποχή, ο Andrew Sharf, στη μονογραφία του: *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1971.
12. Hohlweg, θ.π., σ. 50, αν και στη σημ. 7 παραπέμπει στον Laurent (εδώ σημ. 1).
13. C. Brand, *Byzantium confronts the West 1180 - 1204*, Καίμπριτς Μασσ., σ. 59.
14. Blöndal - Benedikz, θ.π., σ. 158.
15. M. Angold, *The Byzantine Empire 1025 - 1204, A political history*, Λονδίνο - N. Υόρκη 1984, σ.σ. 204, 222 (= ελλ. μετ., Αθήνα 1997, σ.σ. 376, 408), όπου τονίζεται η λατινόφωνη πολιτική του Ααρών - Ισαακίου. Magdalino (εδώ σημ. 1). Στην πολύ πρόσφατη συμβολή του περὶ μαγείας και πολιτικής στη βυζαντινή αυλή κατά τον 12ο αι., ο γ. Greenfield ασχολείται εκτενώς με τις μαγικές ενασχόλησης του Ααρών - Ισαακίου: *Sorcery and politics at the Byzantine court in the 12th century: interpretation of history*, στους R. Beaton - Charlotte Roueché (edd.), *The making of Byzantine history. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Variorum, Aldershot 1993, σσ. 73 - 85, ιδιώς 73-4, 77, 78, 80, 81 - 5 με τις σημειώσεις.
16. Κίνναμος, σ. 284: ... ἀλλ' για τις το του ακολούθου τηνικαίς λειτουργίμα περισσεύμενος, Ααρών όνομα, ανήρ φρονηματίας και δεινός αλάζων. Ούτος δύσνοις τοις βασιλέως αει πράγμασιν αν...
17. Bonn 1836, σ. 399, ειρητήριο: Aaron acoluthus.
18. Βλ. παραπάνω σημ. 1.
19. N. Υόρκη 1976, σ. 261, ειρητήριο.
20. N. Χωνιάτης, σ. 144.86-7: ... τη δε Λατινίδα γλώτταν ἄκρως εξασκητικούς ηνίκα συναπίκηθη τοις πατρώταις εις Σικελίαν αιχμάλωτος. Σκουταριώτης, σσ. 264 - 5: Την Λατινίδα γλώτταν εξασκήσας ηνίκα τοις πατρώταις εις Σικελίαν συναπίκηθη αιχμάλωτος. Πρβλ. Brand, θ.π., σ. 59. Angold, θ.π., 204.
21. Για την ιωδαίην αντή εγκατασταση βλ. τη διατροφή του Μιχ. Κορδονίου. Σημβόλη στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορινθίου στους μέσους χρόνων, Αθήνα 1981, σ.σ. 133, 384 και passim (χωρίς όμως αναφορά στον Ααρών - Ισαακίου).
22. Βλ. εδώ παραπάνω σημ. 16 (κείμενο). Για το αξιώμα του ακολούθου βλ. R. Guillard, *Les commandants de la garde impériale...*, REB 18 (1960), σ.σ. 79 - 83 (= *Recherches sur les institutions byzantines*, A' Αμπερενταμ 1967, σ.σ. 522 - 4); Hohlweg, θ.π., σ. 50. N. Oikonomides, στα ΤΜ 6 (1976), σ. 130. Kazhdan, λ. στο ODB, σ. 47. Το αξιώμα αυτό συνδέεται με την άνοδο της ισχύος και επιφύλωσης των Βαρετζήων μισθοφόρων στα βυζαντινά στρατεύματα από τον 11ο αι. και εξης. Hohlweg, θ.π., σσ. 49 - 51, 129. Guillard, θ.π., σ.σ. 73 - 96 (= *Recherches...*, A' σ.σ. 522 - 34). Blöndal = Benedikz, θ.π., 184 - 5. Πρβλ. S. Franklin - A. Culter, λ. «Varangians», ODB, σ. 2152.
23. Χωνιάτης, σ. 144: ...και τοις εκ της διαλέκτου ταυτῆς (=των λατινων) των βασιλείη εντυχανονταν υποβόλευς τηνικαία γενέμονες. Σκουταριώτης, σ. 265: ... και των Ιταλών διερμηνείν τους λόγους των βασιλείων. Βλ. και Brand, θ.π., σ. 59: κατά τον Angold, θ.π., σ. 204 ο Ααρών - Ισαάκιος ήταν «spokesman for the latins at the Byzantine court», κατά που πιθανόν να επονεῖ ότι, εκτός από τις αυτοχρονισμένες του επηρεσίες, βρισκούντων επίσης και στην υπηρεσία των Λατίνων (της Δυτικῆς).
24. Hohleg, θ.π., σ. 50.
25. Βλ. σημεία παραπάνω σημ. 1.
26. Για τον Αξούρο και τη «στάση» του βλ.. Κίνναμος, σσ. 265 - 9, Χωνιάτης, σσ. 143 - 5 και Σκουταριώτης, σσ. 264 - 5. Πρβλ. Chalandon, θ.π., B', 219 - 20, 228, 319 - 20, 488, Βαρζές, στα *Βυζαντινά* 7 (1975), σσ. 155-6, 157.9. Του ίδ., λ. «Άλεξις Αξούρος», MEE 5 (1978), σ. 459. Του ίδ., *Γενεάλογια...*, θ.π., B', σσ. 132-4. Angold, θ.π., 204, 222. Επίσης βλ.. Καλλιστή Μπουρδάρα, Το έργλημα καθοδιώσεως της εποχή των Κομνηνών 1081-1185, *Αριθέωμα στον Ν. Σβόρωνο 1* (Ρέθυμνο 1986), σ. 218. A. Σαββίδης, *Meléteis βιζαντινής ιστορίας Ιουν - Ιουν αι.*, Αθήνα 1995³, σ. 40 σημ. 104 - 5. Cheynet, θ.π., σ. 109, αρ. 148. A. Kazhdan - A. Cutler, λ. «Axouch», ODB, σ. 289. Πρβλ. πρόσφατα A. Σαββίδης - N. Νικολούδης, «Αξούρ(ος)», *ΕΠΛΙ 3* (1998), 104 - 5.
27. Χωνιάτης, σ. 144: *Ην δε ο των σικοφαντών του ανδρος, ως ήδητο, προχειρότατος και πλάστης πρωτιστος των λησματων και ευτετής τοντων ο Ααρών Ισαάκιος...* Σκουταριώτης, σ. 264: *Ην δε μάλιστα του ανδρος σικοφαντών Ααρών της Κορινθίου*. Πρβλ. A. Σαββίδης, λ. «Ααρών Ισαάκ», *ΕΠΛΙΠΠ 1* (1996), 41.
28. Κίνναμος, σ. 284: ...παρατροφείας τε πλειστάκας τάλω (=ο Ααρών - Ισαάκιος) και δαιμονίοις προστεπτηρώς εξελήνυστο έργοις. Άλλα ταῦτα μεν ύστερον οπότε και η δίκη εν ποιοντα μετήλθε τον αιτητημόν (αγρ. μετ. Brand, σ. 212). Χωνιάτης, σ. 146: *Τους σικοφαντάς μένοι μετήλθε και άλλων μεν άλλην δικην επεθήρα, των δ' Ααρών επίβοις χαλεπώτερον τας ουσίαις απετεδού πειρασμονάσσα. Μετ' ου πολὺν γαρ τινά χρόνων αλι-*

σκεται μαγείας προσανέχων και προύκειτο χελώνης έκφροφον μίμημα, ένδον στέγον της χέλινος ανθρωπόμορφον είκασμα, πεπεδημένον ἄμφω τω πόδε και το στέρνον ελημαύενον ἥπω διαμπερές. Εάλω δε και βίβλον Σολομώντειον ανέλι ττων, ήτις αναπτυσσόμενή τε και διερχομένη κατά λεγεώνας συλλέγει και παρίστησι τα δαμόνια συγνάκις αναπυνθανόμενα, εφ' ότω προσκέληνται, και το επιταπτόμενον επισπέζοντα περατούν και προθύμως δρόντα το κελευνόμενον. Σκουταριώτης, σ. 266: ... τον δ' Ααρών κατέβαλε (= Μανούήλ Α') χαλεπώτερον μετ' ου πολύ γαρ χρόνον αλίσκεται μαγείας προσανέχων, εάλω δε και βίβλον Σολομώντειον ανελίττων, ήτις αναγνωνοσκομένη παρίστησι τα δαμόνια συγνάκις πυνθανόμενα επί τινι προσκέληνται, και το επιταπτόμενον επειγόμενα περατούν. Πρβλ., Chalandon, δ.π., Β', 228. Βαρζός, Βυζαντινά 7(1975), σ.σ. 141, 155, 156, 158. Του ίδ., Γενεαλογία, Β', σ. 131.

29. Κίνναμος, σσ. 267 - 8: ... ἀνδρα Λατίνον μεν γένος γόητα δε και πολύν τα δαμόνια πράγματα θαμά συγκαλών ως εαυτόν διωμιλείτο (= ο Αξούχος) τε αυτώ (= με τον Ααρών - Ισαάκιο) γηγησιώτατα και απορρήτων εκουνόνει σκεμμάτων... (= αγρ. μετ. Brand, σ. 201). Πρβλ., και την προηγούμενη σημείωση.

30. Χαρακτηρισμός του Βαρζού στα Βυζαντινά 7 (1975), σ. 155.

31. Για την επιδρομή αυτή, καθώς και για τα αίτια που την προκάλεσαν, βλ.. Κίνναμος, σσ. 283 - 6 και Χωνιάτης, σ. 172 - 3. Πρβλ.. R. - J. Lilie, *Handel und Politik zwischen den byzantinischen Reich und den italienischen Kommenen Venedig, Pisa und Genua...* 1081 - 1204, Αμστερνταμ 1984, σ. 507, D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Πανίμου Καίμπριτς 1988, σσ. 97 - 100 με τις σημειώσεις. I. Καραμαννόπουλος, *Iστορία βυζαντινού κράτους*, Γ' Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 228 - 9. Επίσης Chalandon, δ.π., σ. 588 - 91. Hélène Ahweiler, *Byzance et la mer...*, Παρίσι 1966, σ. 260. Brand, *Byzantium confronts the West*, δ.π., σ. 59 (χρονολογείται στο 1172, αν και ο ίδιος συγγρ. σημειώνει: 1172 στην αγρ. μετ. του Κίνναμου, σ. 212). Blöndal - Benedikz, δ.π., σ. 154 (επίσης στο 1172). Τελικά πάντοις οι Βενετοί νικήθησαν και ο δόγης Vitale Michiel II (1155 - 72) δολοφονήθηκε ἄχρια στην πατοΐδα του εξατίας αυτής της αποτυχίας.

32. Βλ.. σχετικά Α. Σαββίδης, λ. «Κοντοστέφανος», αρ. 5, ΜΓΕ 34 (1984) σ. 116. δ.π., σ. 110 σημ. 1 (και εδώ χρονολόγηση στο 1172).

33. Κίνναμος, σ. 284: Τότε δ' ουν Οὐεννέτων τω ένθει ἐξπυ-στον το βούλευμα ποιησάμενος ἐσφηλε βασιλεί την εγχείρησον... Ο.π., σ. 288:... οτε δη και Ἀαρών, ου μικρῷ πρόσθεν εμνήσθην, εφ' οις είρηται αλούς εξεκόπη τας όψεις. Πρβλ.. Chalandon, δ.π., Β', σ. 591. Brand, δ.π., σ. 59. Blöndal - Benedikz, δ.π., σ. 158. Βλ.. και το προσωπογραφικό αρχείο του προγόραμμας «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)» του ΚΒΕ/ΕΠΕ (Αθήνα): αρ. 4081 (με τις σχετικές εκτυπώσεις χωρίουν του Κίνναμου).

34. Στο 1171 χρονολογούντο το γεγονός οι Laurent, δ.π., σ. 394, Guillard, *Recherches*, Α', σ. 524 και Hohlweg, δ.π., σ. 50, αν και φαίνεται μάλλον σίγουρο ότι έπειται των ναυτικών γεγονότων με τους Βενετούς στα οποία ο Ααρών - Ισαάκιος είχε ανάμειξη.

35. Χωνιάτης, σ. 146: Οικε επι τούτοις δε μόνον Ααρών συνειληττο, αλλά και βασιλέως ενώπιον πτοεύλων ας εκ των δυ-σμόθεν εθνών αριθμένοι πρέσβεις επόμιζον αγγελίας...

36. Σκουταριώτης, σ. 266: Οικε επι τούτοις δε μόνον Ααρών συνειλήφθη, αλλά και πρέσβεις εκ των Λατίνων αριθμένοι...

37. Χωνιάτης, σ. 147: Λατίνις ούσα το γένος και των λεγο-μένων αριθμώς συνιείσα. Σκουταριώτης, σ. 266: Λατίνις ούσα το γένος και τα ειρημένα συνιείσα.

38. Χωνιάτης, σσ. 146 - 7: ... και μη δινασχθούντας οφών (= ο Ααρών - Ισαάκιος τους Δυτικούς) προς τα του βασιλέως θελή-ματα επιπλήττε τούτοις εν μια των αιτήσεων ως προς τας κατα-θέσεις ετοιμοδόποις τε και ενυκόλοις και υποτίθησιν αντιτείναι προς τα των ζητημάτων τηνικάτα προκειμενον και μη θαδίως ούτω και εκ πρώτης καθυπενδούντα, ως εντεύθεν κεφανούντας και φιλιαν μείζω εκ βασιλέως κακ των ομογλώττων πλείω τι-μήν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... μεταγλωττίζων ας επόμιζον αγγε-λίας, και προς τα θελήματα του βασιλέως θαδίως οφών υποκύ-πτοντας, επιπλήττεται εν μια των αιτήσεων και αντιτείναι υποτί-θησι προς το των ζητημάτων προκειμενον, ως εντεύθεν κακ του βασιλέως μείζω κεφανούντας φιλίαν, κακ των ομογενών (sic) πλείω τημην. Πρβλ.. Βαρζός, *Γενεαλογία Α'*, (1984), σ. 460, Angold, δ.π., σσ. 204, 22, ο οποίος μάλιστα γράφει ότι ο Ιονδαί-ος είχε την ευαριά να έχει προσβαση στην επίσημη αλληλογρα-φία του Μανούήλ Α' με τις διτικές δυνάμεις.

39. Βλ.. σχετικά παραπάνω σημ. 16 (κείμενο).

40. Χωνιάτης, σ. 147: Κατ τότε μεν η διάλεξις διαλέλυτο, α-φώρατα τω βασιλεί θεμένη τα τοιαδί του Ααρών εισηγήματα και τω της διαλέκτου διαφόρω τα εκθέματα συσκιάσασα κατά μό-νας δε τα προβληθέντα των ζητημάτων η βασιλίς ανατεμπάζει φρενί, Λατίνις ούσα το γένος και των λεγομένων αριθμώς συνι-είσα, και ανακαλύπτει πάντα τω άνακτη. Ο δ' επι τοις προκυ-πημένοις αγανακτήσας κακώς τον Ααρών τιθησι των τε οφθαλ-μών το φως αμανώσας και της ουσίας πάσης αποστερήσας. Σκουταριώτης, σ. 266: Κατ τότε μεν ος η διάλεξις λέλυτο, αφώ-ρατα τω βασιλεί ήσαν τα ειρημένα. Η δε βασιλίς, Λατίνις, ούσα το γένος, και τα ειρημένα συνιείσα, ανακαλύπτει πάντα τω άνα-κτη· ο δ' εφ' οις ήρουσεν αγανακτήσας, και ουσίας πάσης στερί-σητε τον Ααρών και τον φάσις των οφθαλμών. Πρβλ.. Βαρζός, *Γενεαλογία Β'*, σσ. 131 - 33.

41. Cheynet, δ.π., σ. 110.

42. Χωνιάτης, σ. 147: Κακοεργός δ' ον Ααρών και λιχνείαν φύσεως περι τα χείριστα δυστυχών. Σκουταριώτης, σ. 266: Ού-τος την οικείαν και συγνομοσύνην δεικνίς.

43. Χωνιάτης, σ. 147: ...εξ ύστερον ενήγειν Ανδρόνικον τυ-ραννήσαντα μη μέχρι τους εκκόπτειν τους οφθαλμούς την των α-γιαπόρων εκείνων ειπωτίαν περιστάν, αλλ' η θάνατον πάντων καταψηφίζεσθαι η βαρυτέραις εκμοχλεύειν κολάσεσιν, εαυτόν τιθεις εις παραδείγμα καντεύθεν πιστούμενος τα λεγόμενα, ζώ-ντα τε και κινούμενον και πνέοντα και φθεγγόμενον και συμ-φράδυονα είναι δινάμενον και μη μόνον διά χειρῶν αντιλαβῆς, αλλά και διά γλώττης αντίς ωσεὶ και μαζαίρας οξείας αποδει-γοτομένην ισχύντα τον αντίδοξον και έτερον άπτινα φίλαφα και α-πάνθρωπα νηγιούμενος, δι'ων το αρχοχολώτατον εκείνο και υ-ποδίσκολον τον τρόπον γεγονότον (= ο Ανδρόνικος Α'). χαιρε-σιγονεῖν επί μάλλον επιτόρουν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... ενή-γειν ύστερον τηραννήσαντα τον Ανδρόνικον μη μέχρι την πλάσε-ως την τιμωρίαν περιστάν, αλλ' η θάνατον απάντων καταψηφί-ζεσθαι, η βαρυτέραις εκμοχλεύειν κολάσεσιν, εαυτόν τιθεις εις παραδείγμα, ζώντα τε και κινούμενον και φθεγγόμενον, και σύμβουλον είναι δινάμενον, και μη μόνον διά χειρῶν, αλλά και διά γλώττης φονεύειν, ισχύντα τον εχθρόν.

44. Χωνιάτης, σ. 147: Ων δε πονηρών διαβουλιών και πα-ραιφάσεων μικράν αποτιννής αμοιβήν τω γεννήτορι Ααρών ο τον Ανδρόνικον ύστερον της αρχής καθελών Ισαάκιος ο 'Αγγλος εκτέμενι την αυτού γλώτταν συναφελείν τε και αφανι-είν τον επι ταῦτης σπειδών ιόν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... ων δη πονηρών παραιφάσεων μικράν αποτιννής αμοιβήν τον τού-των γεννήτορα Ααρών, ο τον Ανδρόνικον καθελών της αρχής Ισαάκιος ο 'Αγγελος εκτέμενι την γλώτταν αυτού. Πρβλ.. Hohlweg, δ.π., σ. 50. Brand, δ.π., σ. 59 σημ. 73.

Δωδεκάχορδη λύρα, χαραγμένη σε σφραγίδα.
(Ιερουσαλήμ 7ος αι. π.Χ.)

Όργανα και Μουσική των Εβραίων

Το πρώτον σημείον της υπάρξεως του Εθνους των Εβραίων, του περιοισσίου τούτου λαού του Κινδίου, του διαδραματίσαντος τοσούτον μέγα μέρος εν τη ιστορίᾳ, είνε -κατά την Γραφήν- το έτος 2586 πρ. Χριστού. Οι Εβραίοι, γεωργοί και έμποροι ιδιοφυεῖς, κατ' εξοχήν, διετέλεσαν οι προμηθευταί και τροφοδόται πασών των πλησιοχώρων αυτοίς χωρών και ιδίως των Αιγυπτίων, των οποίων τα πλούτη είλκνον αυτούς, και μετά των οποίων σινοικεώθησαν, μέχρις ότου αι καταπίεσεις των Φαραώνων τους ηνάγρασαν να εγκαταλείψωσι σύσσωμοι την αιγυπτίαν χώραν, εν η ἐζων, υπό την ηγεσίαν του νομοθέτου Μωϋσέως. Εν τούτοις, μεθ' ής υπομονής και επιμονής κατέκτησαν, ολίγον και κατ' ολίγον, την Παλαιστίνη, αντιθέτως άλλων λαών, ούτως ανέπτυξαν και τας τέχνας, τας επιστήμας, τα γράμματα και την βιομηχανίαν. Η εποχή αυτή ήτο ο χρυσούς αιώνων του Εβραϊκού λαού. Ήδη, ουδέν τεκμήριον υπενθυμίζει το άλλοτε μεγαλείον της εν τω κόσμῳ διαβάσεως της φυλής ταύτης. Μάτην δε, κατά διαφόρους εποχάς, οι Εβραίοι προσεπάθησαν όπως συγχροτηθώσι και πάλιν εις Εθνος, με πρωτεύουσαν την Παλαιστίνη, την αρχαίαν αυτών κοιτίδα!

Καὶ της μουσικῆς των Εβραίων οιδέν σημείον μουσικῶν απέμεινε, μόνον δε αι εις τας συναγωγάς αυτών φαλόμεναι μελιθοδίαι δυνατόν να διεφύλαξαν γνωρίσματα των αρχαίων τερρών ασμάτων, της Ιουδαίας αν και η μουσική τέχνη οιδέποτε ελημονιήθη υπό των Ισραήλιτών. Ότε δε αι δεκατεσσάρες φιλαί του Ισραήλ, εγκαταστάθησαν εις Παλαιστίνην, μετά πάθον επεδόθησαν εις την μουσικήν και την ποίησιν.

Ο Σαμονήλ, ο ελευθεροτής του Ισραήλ, και τελευταίος των Κριτών, μετά την εκ της δούλειας των Φιλισταίων απελευθέρωσιν του περιοισσίου των Εβραίων λαού, ίδρυσεν εν Ραμά Σζολήν Προφήτων και Μουσικών, εις την οποίαν κατέφυγε και ο Προφήταναξ, ίνα διαφυγή την καταδίωξιν του Σαούν.. Ο Θεός, ως φαίνεται, εν τη απειρώ Αυτού σοφία, ηθελήσε να διατηρήσῃ εν τη μουσικῇ τα ινψηλά αυτής προνόμια εν τω προσώπῳ τοι Δανιδ, ιψών αυτόν εκ της τάξεως του απλού ποιμένος εις την του νικητού ήρωος και του υψίστου μουσικού, χρίσιν τον νικητήν του Γολιάθ, ισχνόν βασιλέα της Παλαιστίνης και αναδεικνύνων αυτόν τον μεγαλύτερον λιγικόν ποιητήν του κόσμου. Ο Δανιδ ἔζησε πλείστα δόγανα και κατά προτιμήσιν την ἄρπαν, την οποίαν μετεχειρίζετο, όπως συνοδεύητο θεόπνευστον ἀσμα του ή κατευνάζη τα κοχλάζοντα πάθη του απασθάλου βασιλεώς Σαούν.. Ποσάκις δε, μετανόων δια την βασιλικήν του υπερηφάνειαν, δεν θα προσεκλινε ταπεινώς την κεφαλήν προ του Σαβιαθ τονιζων και φάλων συγχρόνως μετανοίας στόνους!

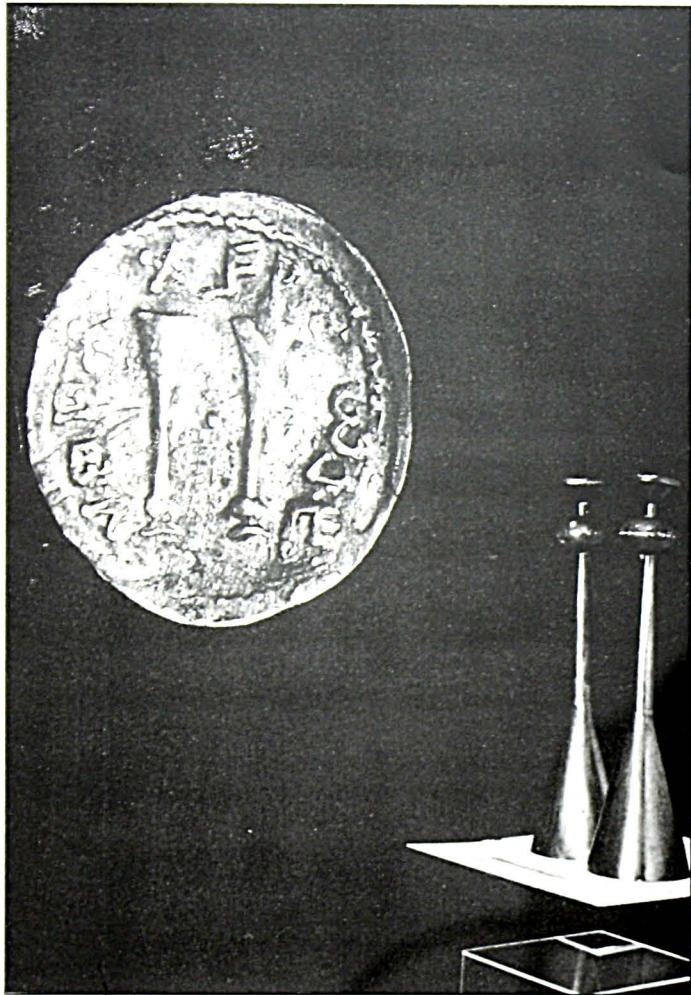
Γνωστόν, ότι ο προφήταναξ, μετά του ιιου του Σολομώντος, ίδρυσαν διάσον μουσικῶν εκ τεσσάρων χιλιάδων αιοιδών και μουσικών, και ότι αυτοπροσώπως ο Δανιδ είχεν εκλέξει εξ αυτών διακοσίους ογδοήντα, όπως διδάξωσι την οδικήν εις τους λοιπούς. Η θεία λειτοχρήσια επέλειτο υπό δώδεκα αιοιδών και δώδεκα μουσικῶν, εννέα τοντέστιν αρπιστών, δύο κιθαριστών και ενός κινηταλιστού. Κατά το Ταλμούθ -την σύλλογήν των νόμων και των πα-

φασισεων των φαρμάκων- οι φωναί του γυναικών δεν έπεσε ν' αντηγούν εντός του ιερού. Και δια τούτο, αι γυναικαί φωναί ανεπληρωύντο υπό νέων, ξφαλλον όμως ούτοι υπό την οδηγίαν μιας κορυφαίας και έχονον την άρπαν, η οποία ήτο το ανατόφευκτον των γυναικών όργανον κατά τας θρησκευτικάς των Εβραίων τελετάς.

Εκ των διακοσίων ογδοήντα τούτων μουσικών, τους οποίους ο Δαυΐδ είχεν εκλέξει, οι εκ της φυλής του Λευτή παίδες Αζάφ, Αιμάν, Αιδονθίν και Αιθάν, οι υπαγόμενοι υπό τας διαταράς του Ανανίου, εγένοντο επιφανείς. Άλλά και η Αυλή, κατά την χρυσήν αυτήν εβραϊκήν εποχήν, είχε και αύτη τους αιωδούς της, οι οποίου παρεμβίσκοντο εις τας δημοσίας ευωχίας, τα συμπόσια και τας επικηδείους τελετάς.

Αι περιγραφαί των μουσικών εօστών της Αγίας Γραφής, των πρωτομισθίων δια τον ναόν των Ιεροσολύμων, είναι υπερθαύμαστοι. Εις αυτάς προήδορεν αυτός ούτος ο ιδρυτής του ναού και σώφρων βασιλεὺς Σολομών, εν πάσῃ τη υπερλάμπω μεγαλοπρεπεία του. Άλλα, μετά το θάνατόν του, η μουσική του ναού απώλεσε την πρώην αυτής μεγαλοπρεπειαν, ο δε κατά το 721 εισβαλλών εις το βασίλειον του Ισραήλ βασιλεὺς της Ασσυρίας Σαλμανάσαω απήγαγεν αιχμαλώτους εις Βαβυλώνα τας δόδεκα ψυλάς του Ισραήλ.

Μετά δύο αιώνας, την αυτήν τύχην υπέστη και το βασίλειον του Ιούδα, του οποίου ο ναός κατεστράφη υπό του βασιλέως της Βαβυλώνος και της Νινευῆ Ναβουχοδονόσορος, του επικληθέντος μεγάλου. Ούτος ενεκατέστη εις Ιεροσόλυμα, επέβαλλεν εις τους Εβραίους την δούλειαν και διέτασσε να λατρεύωσιν αυτόν ως Θεόν. Και η διαταρά του αυτή, επαναλαμβανομένη υπό του κήρυκος, διελάμβανεν: «Υμίν λέγεται Έθνη, λαοί, φυλαί, γλώσσαι η αν ώρα ακούσητε της φωνής της σάλπιγγος, σύριγγος τε και κιθάρας, σαμβύκης τε και ψαλτηρίου και συμφωνίς παντός γένους μουσικών, προσκυνείτε τη εικόνι τη χρυσή, ην ἐστησε Ναβουχοδονόσορ ο βασιλεὺς». Όθεν οι Εβραίοι, αιχμαλώτοι και δούλοι οντες, ετόνιζον τα υπέροχα άσματά των, ανήρτων τα όργανα αυτών επί των ιτεών, των παρακειμένων τω ποταμώ Βαβυλώνος, και έχονον, οδυρόμενοι, τα δάκρυά των, αναμιμησκόμενοι τας δυστυχίας της Σιών!

Μεταλλικές τρομπέτες, αντίγραφα βασισμένα σε απεικόνιση νομίσματος της εποχής του Μπα Κοχιπά.

Περὶ της εν τῷ Ναῷ φαλλομένης μουσικής των Εβραίων υπάρχουσιν ασαφεῖς και συγχεχυμέναι πληροφορίαι. Διατείνονται τινες, ότι οι Εβραίοι, μεθ' όλας τας χιλιάδας των φαλτών και Λευτών, των φαλλόντων εν τῷ Ναῷ, δεν είχον και πολύ προοδεύσει εις την μουσικήν, ούτε εκτάκτως ανέπτυξαν αυτήν. Τόια είδη ασμάτων ήσαν γνωστά εις τους Εβραίους: η μονωδία, η αντιφωνία, δια δύο εναλλασσοντάν φωνών, και η χορωδία. Οι φαλμοί του Δαυΐδ, το αθάνατον τούτο μνημείον της θείας εμπνεύσεως και του παγκοσμίου ελέουν, οι μεταφρασθέντες εις όλας τας γλώσσας του κόσμου, ως το αριστούργημα λυρικής ποιήσεως, μετεφέρθησαν και εν τη Χριστιανική Λειτουργία, αι δε αρχαίαι Εβραϊκαί μελωδίαι, αι οποίαι ευζόλως συνωδεύοντο υπό συμφωνίας μουσικών οργάνων, εσχημάτισαν τα άσματα της νέας Εκκλησίας. Εις τας θρησκευτικάς ποιήσεις των Εβραίων ευρίσκεται ο γηγοριανός τρόπος. Άσματα δέ τινα

αυτων προσομοιαζουσι μουσικως προς τ' αραβικά, τα οποία οι Αραβες έφαλον πάντοτε εν μονοφώνω χορού. Δια τον τονισμόν των μουσικών φθόγγων, οι Εβραίοι μετεχειρίζονται τα νεγκούνινθ ή νεγκούνινθ ταμπίν – τοδοι ή φθόγγοι – εκ των Αιγυπτίων ίσως παραλαβόντες αυτά. Δεν βεβαιούται επίσης εάν οι Εβραίοι μετεχειρίζονται απλάς αρμονίας, αφού εις τας μουσικάς εκτελέσεις ελάμβανον μέρος εκατοστύνες αιοιδών και οργανοπαικτών. Διότι, ο συνδυασμός τοσύτων φωνών θα επέφερε –και διά λόγους έτι φυσιολογικούς και φωνητικούς– την υποβολήν διαφόρων μελωδικών πηγών, προσαρμοζομένων προς αλλήλας, αι οποίαι θα παρήγον την καθ' εαυτό αρμονίαν, ενώ η μουσική των Εβραίων ούτε πολύτονος ήτο, ούτε αρμονίαν και θεωρίαν αρμονίας –ως νυν εννοείται– είχεν. Οθεν, η όλη μουσική των Εβραίων τέχνη περιωρίζεται εις την απλήν απαγγελίαν απλών μελωδιών, ως είνεν νυν εν τη Ανατολική Εκκλησία το υπόψαλμα των αντιφωνητικών στίχων του ψαλτηρίου και η απαγγελία του Αποστόλου ή του Ευαγγελίου, η οποία δύναται να θεωρηθή και ως απαγγελία και ως άσμα. Μεταγενεστέρως εγένοντο απόπειραι μουσικής μεταρυθμίσεως, τον μεσαίωνα δε εισήγησαν εις τα εβραϊκά συναγωγάς ανακαινίσεις, τινές και νεωτερισμοί.

* * *

Η πλούσια συλλογή των εβραϊκών οργάνων πολύ ολίγον διέφερε των αιγυπτιακών και ασσυριακών τοιούτων. Μεταξύ τούτων επωρτευεν η κινύρα η δωδεκάχορδος και τρίγωνος άρπα του Δαυΐδ. Το όργανον τούτο οι Εβραίοι παρέλαβον εκ των Αιγυπτίων, μετεχειρίζοντο δε αυτό εις τας θρησκευτικάς των τελετάς και προς ύμνον του μεγάλου του Ισραήλ θεού. Την κινύραν εκάλουν και σαβεχά. Εις τους περιπαρθείς και μυστηριώδεις τόνους του οργάνου τούτου, οι Εβραίοι επίστευον, ότι «χείρες αρφάτων αγγέλων έθιγον τας χορδάς του». Οι αρμονικοί και μυστηριώδεις ήχοι της κινύρας, ποσάκις δεν ελίκνισαν τον περιούσιον του Κυρίου Λαόν, καθ' όν χρόνον επορεύετο εις την Γην της Επαγγελίας!

Μετά την κινύραν, τάσσεται έτερον είδος, άρπας και τούτο, νέμπελ καλουμένης, εχούσης δώδεκα χορδάς. Μετά την νέμπελ αναφέρεται το μιμίν, όργανον και τούτο εντοτόν, η ασφόρ, δεκάχορδος άρπα, η σεμινίν οκτάχορδος, η κιθάρα, η υπό του Δαυΐδ μνημονευομένη, ήτις είχε πέντε ένως δέκα χορδάς, το ναύλον, το φαντίρ, άρπα τρίγωνος ανεστραμμένη, της οποίας αι μεταλλικαὶ χορδαὶ ενρυόντο δια ραπίδος, και η σιφωνία, την οποίαν μετεχειρίζονται και οι Χαλδαίοι και Ασσυρίοι, καλούντες αυτήν σοπρονιαχ, εδήλου δε βουκολικόν όργανον. Εικάζεται, ότι τούτο ήτο ασκός προφάτου, του οποίου αι δύο οπαὶ ήσαν ερμητικώς κε-

κλεισμέναι, των δε λοιπών, η μεν μία έφερε δύο καλά μους, τον ένα μετ' ανάλόγων οπών δια την παραγωγή των φωνών, τον δ' έτερον δια το ίσον. Διατείνονται τι νες οτι η σιφωνία εισήχθη υπό των Λατίνων από την κατακτήσεως της Ασσυρίας το 60 π.Χ. Χριστού, ένθα έλαβε και επιχώριον χαράκτηρα. Το εθνικόν των Εβραίων όμως όργανον ήτο το σχοφάρ, κέρας ή ιερός σάλπιγξ, μετ' αυτήν ετάσσετο το χατσοτσερόζ, ετέρος ορθία αργην σάλπιγξ. Και ειποντο: τα υπό της Γραφής καλλούμενα τζελζελίμ ή μετζελλούθ, είδος τουρκικών κυμβάλων, το κέφεν, κέρας όμοιον του σχοφάρ το χαλίς πλαγιάνδος το μασχόλ, έτερον τούτο είδος πλαγιαύλου, το νέκεβ ή μαρκούταχ, διπλούς πλαγί αυλος, αναφερόμενος υπό του προφήτου Ιεζεκιήλ, ι μαγκρέφα, όργανον μη επιτρεπόμενον εις τας θρησκευτικάς τελετάς, το τόπχ, σείστρον, τα μετζαλταῖμ χαλκά κρόταλα, τα μεναανεῦμ, επίσης σειστρα, τι σχαλιοχίμ, τρίγωνον χωριζόμενον δια τριών σιδήρων ράβδων, το αμπούμπ, όργανον εν χρήσει κατά την διάρκειαν των θυσιών των Εβραίων και τα τύμπανα Δια των χαλκίνων και εγχόρδων τούτων οργάνων, ο Εβραίοι συνώδευον την εν τω Ναώ τεράν μουσικήν Ως εικάζεται, και οι προφήται έχαμνον χρήσιν των οργάνων τούτων απαγγέλοντες, ή μάλλον, υποψάλλοντες τας προφητείας των, δια των οποίων ίμνουν το Θεόν του Ισραήλ.

[Το παραπάνω κείμενο του Χρ. Χ. (αγνώστου ονόματος) δημοσιεύτηκε στο Ζακυνθιον Ημερολόγιον, του 1912 Το «Ζακυνθιον Ημερολόγιον» έχεδιε ο Αναστασίος Γ. Ζωης, διευθυντής της εφημερίδος «Ο Φρουρός» της Ζακυνθού.]

ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΙΜΩΡΙΑ:

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:
ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:
Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:
Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 32.44.315-8
E-mail: hhkis@hellasnet.gr
Internet site: <http://www.hellasnet.gr/jews/kis.html>

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Πολυτελά Θήματα ΕΠΕ, Υψηλάντων 25 Αθηνα, τηλ.: 72.18.421

Διανέμεται Δωρεάν

ΤΑΛΜΟΥΔ: η καταγραφή της προφορικής παράδοσης του Ισραήλ

Του ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ

Oμμιανουέλ Λεβινάς (1906-1995), που θεωρείται από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της εποχής μας, δημοσίευσε, το 1968, τις *Τέσσερις Ταλμουδικές Μελέτες* («*Quatre lectures talmidiques*»). Το βιβλίο αυτό έχει εκδοθεί στα ελληνικά (Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 1995), με προλεγόμενα-μετάφραση και πολύ κατατοπιστικές σημειώσεις του κ. Σταύρου Ζουμπούλακη. Από την Εισαγωγή, παραλαμβάνουμε τις παρακάτω απόφεις του Λεβινάς. [Για τον Λεβινάς έχει δημοσιευθεί άρθρο στα τεύχη 143 (Μάϊος-Ιούνιος 1996) και 148 (Μάρτιος-Απρίλιος 1997) του περιοδικού μας].

Tο Ταλμούδ είναι η καταγραφή της προφορικής παράδοσης του Ισραήλ. Ρυθμίζει την καθημερινή και λατρευτική ζωή καθώς και τη σκέψη -της ερμηνείας των γραφών συμπεριλαμβανομένης- των Εβραίων που ομολογούν την ιουδαϊκή θρησκεία. Διακρίνουμε δύο επίπεδα: στο ένα καταγράφονται στα εβραϊκά οι λόγοι των δασκάλων που ονομάζονται *Ταναΐμ* (*Tanaim*), επιλεγμένοι από τον Ραββί Yehouda Hanassi, ο οποίος τους έδωσε την οριστική γραπτή μορφή τους στο τέλος του 2ου αιώνα μ.Χ., με το όνομα Μισνά (Michna)¹. Οι Ταναΐμ είχαν σίγουρα έρθει σε επαρχή με την ελληνική σκέψη. Η Μισνά γίνεται αντικείμενο νέων σύγητήσεων οι οποίες διαξήγονται συχνά στα αραμαϊκά από τους δασκάλους που ονομάζονται Αμοραΐμ (Amoraim), οι οποίοι στη διδασκαλία τους χρησιμοποιούν κυρίως τους λόγους των Ταναΐμ που ο Ραββί Yehouda Hanassi δεν είχε συμπεριλάβει στη Μισνά. Αυτοί οι λόγοι που έμειναν απ' έω και που ονο-

μάζονται Βεραίτοθι αντιπαραβάλλονται προς τη Μισνά και τη φωτίζουν. Της ανοίγουν νέους ορίζοντες. Το έργο των Αμοραΐμ παίρνει, με τη σειρά του, την οριστική γραπτή μορφή του προς το τέλος του 5ου αιώνα και λαβάινει το όνομα Γκεμάρα (Gemara). Οι ενότητες της Μισνά και της Γκεμάρα (οι οποίες, στις τρέχουσες εκδόσεις, παρουσιάζονται μαζί, η μία ως θέμα που σχολιάζεται από την άλλη, και πλαισιώνονται από τα πιο πρόσφατα σχόλια του Rachi και Τοσαφιτών) συνιστούν το Ταλμούδ.

Το Ταλμούδ υπάρχει σε δύο παράλληλες εκδοχές: η μία, το Ταλμούδ της Ιερουσαλήμ, αντιρροσωπεύει την εργασία των φαρισινικών ακαδημιών της Παλαιστίνης, η άλλη, το Ταλμούδ της Βαβυλώνας, μεταγενέστερο κατά έναν αιώνα περίπου, καταγράφει τη δραστηριότητα ονομαστών ακαδημιών που ήταν εγκατεστημένες στη Μεσοποταμία. Τα αποσπάσματα που σχολιάζονται παρακάτω τα έχουμε αντλήσει όλα από το βαβυλωνιακό Ταλμούδ.

Τα ταλμούδικα κείμενα μπορούν να ταξινομηθούν και κάτω από δύο άλλους τίτλους: *Χαλαζά* (*Halakhah*) και *Αγγαντά* (*Hagadah*) -χωρίς πάντοτε να ανήκουν αποκλειστικά στη μία ή στην άλλη.

Η Χαλαζά είναι η συλλογή των κανόνων που φανομενικά αφορούν μόνο τη λατρευτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των πιστών καθώς και την προσωπική τους κατάσταση. Όλοι αυτοί οι κανόνες έχουν, στην πραγματικότητα, μια φιλοσοφική προέκταση, η οποία υποκρύπτεται συχνά σε προβλήματα που αφορούν «πράξεις που πρέπει να κάνει» κανείς ή «πράξεις που δεν πρέπει να κάνει» και τα οποία φαίνεται να ενδιαφέρουν άμεσα τους δασκάλους.

Είναι βέβαιο ότι, συζητώντας για το δικαίωμα να φάει ή να μη φάει κανείς «αυγό γεννημένο σε μέρα εορτής» ή για την οφειλόμενη αποζημίωση για ζημιές που προκλήθηκαν από ένα «μανιασμένο βόδι», οι δοφοί του Ταλμούδ δεν συζητούν ούτε για αυγά ούτε για βόδια, αλλά, χωρίς να φαίνεται, θέτουν υπό συζήτηση θεμελιώδεις ιδεes. Πρέπει βέβαια να έχεις συναντήσει έναν αυθεντικό δάσκαλο του Ταλμούδ, για να είσαι σίγουρος για αυτό: η αναγωγή από τα λατρευτικά προβλήματα -πολύ σημαντικά για τη συνέχιση του εβραϊσμού- στα φιλοσοφικά προβλήματα, που τα έχουν εδώ και πολύ καιρό ξεχάσεις οι σημερινοί ταλμουδιστές, θα απαιτούσε πράγματι σήμερα επίπονη προσπάθεια και είναι σαφές ότι η προσδοκώμενη ανανέωση των σπουδών σε αυτό το πεδίο δεν γίνεται να αρχίσει από το τέλος.

Αλλά η «φιλοσοφία» ή το ισοδύναμο αυτού που είναι η φιλοσοφία στην ελληνική σκέψη, δηλαδή τη δυτική -έαν το Ταλμούδ δεν είναι φιλοσοφία, οι πραγματείες του είναι μια έξοχη πηγή των εμπειριών από τις οποίες τρέφεται η φιλοσοφία -παρουσιάζεται μέσα στο Ταλμούδ και με τη μορφή απολόγων και αποφθεγμάτων. Πρόκειται για τα χωρία που γειτονεύουν με τη Χαλαζά και τα οποία ονομάζονται Αγγαντά. Η Αγγαντά παρουσιάζεται ενθύς εξαρχής μια όψη λιγότερο αυστηρή για τους αμύντους ή τους αρχάριους και υπάρχει η άποψη -εσφαλμένη εν μέρει- ότι είναι πιο εύκολη. Ανέχεται εν πάσῃ περιπτώσει ερμηνείες διαφόρων επιτέδων. Για τα τέσσερα μαθήματά μας έχουμε αντλήσει σχεδόν αποκλειστικά από την Αγγαντά.

Ένα ταλμουδικό κείμενο επομένως δεν ανήκει διόλου στους «ψυχωφελείς λόγους», αν και αυτό το γραμματειακό είδος είναι μία από τις μορφές που μπορεί να πάρουν οι ιδιαίτερες αρετές του, όταν εκφυλίζονται. Μπορούμε όμως να ξαναβρούμε τον αρχικό σκοπό της δύναμής του, ακόμη και όταν περιβάλλεται και εξασθενίζει από σκέψεις που δεν θέλουν να είναι τίποτε άλλο από ευλαβείς. Το ταλμουδικό κείμενο καθ' εαυτό είναι πνευματικός αγώνας και τολμηρό άνοιγμα σε εφωτήματα -ακόμη και στα πιο εξοργιστικά- προς τα οποία ο σχολιαστής πρέπει να ανοίξει το δρόμο, χωρίς να ξεγελαστεί από αυτό που

φαίνεται σαν σχολαστικισμός και όπου κατ' ουδίαν, κρύβεται μια άφρα προσοχή στο Πραγματικό. Παγινώδεις, λακωνικές στην ειφωνική ή στεγνή διατύπωσή τους, αλλά με πάθος για κάθε δυνατότητα, οι σελίδες του Ταλμούδ καταγράφουν μια προφορική παράδοση και διδασκαλία που απέκτησαν συμπτωματικά γραπτή μορφή και στις οποίες έχει σημασία να ξαναδώσουμε τη διαλογική ζωή τους και τον πολεμικό τους χαρακτήρα, όπου πολλαπλές -αλλά όχι αυθαίρετες- σημασίες εγείρονται και βουτζούν μέσα σε κάθε λόγο. Αυτές οι σελίδες επιζητούν τον αντίλογο και ελπίζουν να βρουν στον αναγνώστη ελευθερία, επινοητικότητα και τόλμη. Χωρίς αυτά, μια επιχειρηματολογία που υφίνεται στην κορυφή της αφαίρεσης και της αρχίβειας δεν θα μπορούσε να συνυπάρχει με ορισμένα εφημεντικά λογικά σχήματα που παραμένουν καθαρά συμβατικά. Πώς είναι δυνατόν μια κυριαρχηγή διαλεκτική να συνυπάρχει με αυθαίρετες μεθόδους -εστω και κωδικοποιημένες- οι οποίες θεωρείται ότι συνδέουν βιβλικούς στίχους με τους λόγους του δασκάλου; Αυτές οι «αδυναμίες» δεν εξηγούνται ούτε από την ενσέβεια των συγγραφέων ούτε από την ευπιστία του κοινού. Πρόκειται για υπανιγμούς υπερχριτικών πνευμάτων που σκέφτονται με ταχύτητα και απειθώνται στους ομολόγους τους. Παίρνουν όλους δρόμους από αυτούς που θα δικαιολογούνται τις γενικεύεις δασκαλών οι οποίοι καταφένησαν στην αυθεντία ενός γράμματος αποκεκλιμένου και εβιβαζόμενου.

Να επικαλέεται κανείς την ελευθερία και τον μηδογματισμό στην εμημεία σημαίνει, στις μέρες μας, είτε ότι νιοθετεί την ιστορική μέθοδο είτε, όταν πρόκειται για κείμενο που αναφέρεται στα θρησκευτικά δεδομένα και το οποίο κατατάσσουμε αμέσως στη μιθολογική γραμματεία, ότι μπαίνει στην περιοχή της δομικής ανάλυσης. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τα φύτα της ιστορίας. Φρονούμε όμως ότι δεν επαρκούν για όλα. Θεωρούμε ότι το ταλμουδικό κείμενο και ο εβραϊσμός που φανερώνεται σε αυτό είναι η διδασκαλία και όχι ένα μιθογόνο πλέγμα κάποιων επιβιώσεων. Η προσπάθεια μας επομένως συνίσταται κατ' αρχάς στο να το διαβάσουμε σεβόμενοι τα δεδομένα και τις συμβάσεις του, χωρίς να αναμεγνύουμε τη σημασία που προκύπτει από τη συγκρίσια τους με τα εργατήματα που θέτουν στον ιστορικό και τον φιλόλογο. Οι θεατές του σαιξητηρικού θεάτρου περνούν σαν άραγε τον καιρό τους ασκώντας το κριτικό πνεύμα τους να σκέφτεται ότι εκεί όπου η πινακίδα έδειχνε ένα παλάτι ή ένα δάσος δεν βρίσκονται παρά γιανά σανίδια; Μόνο ύστερα από αυτήν την αρχική προσπάθεια ανάγνωσης, επιχειρούμε να μεταφράσουμε τη σημασία που μας υποδεικνύουν τα δεδομένα του κειμένου σε σύγχρονη γλώσσα, δηλαδή σε προβλήματα που απασχολούν τον άνθρωπο που έχει διαμορφωθεί από πνευματικές πηγές άλλες από εκείνες του εβραϊσμού και η σύγχρονη των οποίων συνιστά τον πολιτισμό μας. Ο κίνδιος σκοπός της

ερμηνειας μας είναι να συναγαγούμε ορισμένες καθολικές απόψεις από την φαινομενική μερικότητα όπου μας εγκλείουν τα δεδομένα τα οποία αντλούμε από αυτό που, αδόκιμα, ονομάζουμε εθνική ιστορία του Ισραήλ.. Δίνουμε εξηγήσεις για αυτόν τον κανόνα καθολικεύσης ή εσωτερικής στις πρώτες σελίδες των μαθημάτων που δημοσιεύονται εδώ². Ο τρόπος μας προϋποθέτει ότι οι διάφορες εποχές της ιστορίας μπορούν να επικοινωνούν γύρω από σημασίες που αποτελούν αντικείμενο σκέψης, όποιες και να είναι οι παραλλαγές του σημαίνοντος υλικού που τις υποδεικνύει. Άραγε οι άνθρωποι τα έχουν όλα σκεφτεί από πάντα: Η απάντηση απαιτεί περίσσεψη. Όλα τα σάρκατα, τονιάσιτον γύρω από τη Μεσόγειο, κατά τη διάρκεια των λίγων αιώνων που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν την αρχή της ιστοριανικής εποχής. Το αξίωμα αυτό κάνει την ερμηνεία που προτείνουμε απερισκεπτή: Η ερμηνεία μας διατρέχει με πλήρη συνείδηση τον κίνδυνο αυτής της απερισκεψίας. Στηρίζεται σε μια ακόμη πιο απερισκεπτή απερισκεψία και στην οποία δεν μπορούμε παρά να συνεχίσουμε να εκθέτουμε τον εαυτό μας, με το να αναδεχόμαστε συνειδητά τη διάρκεια, τη συνέχεια και την ενότητα της αυτοσυνειδησίας του Ισραήλ, διαμέσου των αιώνων και, τελικά, με το να αναδεχόμαστε την ενότητα της συνείδησης μιας ανθρωπότητας που διεκδικεί το δικαίωμά της να είναι αδελφωμένη και ενιαία μέσα στον χώρο και στον χόρο και την ιδέα της οποίας είχε σχεδιαγράφησε η ιστορία του Ισραήλ, ακόμη και αν η ανθρωπότητα, έχοντας πλέον συνείδηση της ενότητάς της, επιτρέπει στον εαυτό της να αμφιστητεί

- την κλήση του Ισραήλ, τη συγκεκριμένη καθολικότητά του. Ο αντισημιτισμός -φαινόμενο μοναδικό στο είδος του- δεν βεβαιώνει την υπερολογική φύση της; Αθάνατος αντισημιτισμός ο οποίος διαιωνίζεται με τη μορφή του αντισιωνισμού, τώρα που η εβραϊκή ιστορία θέλει να είναι και γη, στη γη την ίδια όπου η συγκεκριμένη καθολικότητά της συνέβαλε στο να ενώσει τους ανθρώπους και όπου η απολυτότητα της διάενεξης εθνικού-καθολικού μετριάζεται.

Οι σημασίες ωστόσο που διδάσκουν τα ταλμουδικά κείμενα, και των οποίων θα θέλαμε να δείξουμε τη διάρκεια, υποδεικνύονται από σημεία τα οποία έχουν αντλήσει την υλικότητά τους από τη Γραφή, από τις διηγήσεις της, από την αστική και λατερευτική νομοθεσία της, από έναν ολόκληρο κατάλογο παλαιοδιαθηριών εννοιών, καθώς και από έναν ορισμένο αριθμό γεγονότων, καταστάσεων ή, γενικότερα, σημείων αναφοράς, συγχρόνων των ορθίνων -ή των διασκάλων- που μιλάνε στο Ταλμούδ.

Παρά τις νοηματικές παραλλαγές που μπορεί να υπέστησαν κατά τη διάρκεια των αιώνων τα στοιχεία αυτού του σημαίνοντος καταλόγου, παρά την ενδεχομενικότητα των περιστάσεων μέσα στις οποίες τα σημεία αυτά καθιερώθηκαν για πρώτη φορά και απέκτησαν τη δύναμη υποβολής που έχουν, δεν νομίζουμε ότι μια καθαρά ιστορική

ερμηνεία αρκεί για να φωτίσει αυτόν τον συμβολισμό· ακόμη λιγότερο μας φαίνεται ότι θα είχε θέση εδώ μια φορμαλιστική αναζήτηση δομικού τύπου.

Είναι νόμιμο, όντως, να διακρίνουμε στο παρελθόν δύο περιοχές: εκείνη που ανήκει αδιαμφισβήτητα στην ιστορία, η οποία δεν γίνεται κατανοητή παρά μόνο ύστερα από την επιστημονική και κοριτική μεσολάβηση του ιστορικού και η οποία έχει αναπόφευκτα μια μυθική διάσταση, και αυτή που ανήκει σε μια πιο πρόσφατη εποχή και ορίζεται από την άμεση σύνδεση της με το παρόν και με την κατανόηση αυτού του παρόντος³.

Μπορούμε να ονομάσουμε αυτόν τον άμεσο δεσμό ζωντανή παράδοση και με αυτήν τη ζωντανή παράδοση να ορίζουμε ένα παρελθόν ως σύγχρονο. Οι βιβλικές διηγήσεις και σκέψεις ανήκουν στην πρώτη περιοχή. Μόνο η πίστη επιτρέπει να τις προσπελάσουμε με άμεσο τρόπο. Οι σύγχρονοι, που έχουν απωλέσει αυτήν την προσπέλαση, τις προσεγγίζουν ως μύθους και δεν μπορούν να αποστάσουν από τη μυθολογία τα πραγματικά δεδομένα και τις μορφές της Βίβλου, χωρίς να καταφύγουν στην ιστορική μέθοδο. Το έργο του Ταλμούδ ήμως, παρά την αρχαιότητά του και ακριβώς λόγω της συνέχειας των ταλμουδικών σπουδών, ανήκει ακόμη, όσο παράδοξο μπορεί να φαίνεται αυτό, στη σύγχρονη ιστορία του εβραϊσμού. Μαζί του ανούγει ένας άμεσος διάλογος. Αυτή είναι, χωρίς αμφιβολία, η πρωτοτυπία του εβραϊσμού: η ύπαρξη μιας αδιάκοπης παράδοσης μέσω της μεταβίβασης και του σχολιασμού των ταλμουδικών κειμένων, σχόλια που επικαλύπτονται από άλλα σχόλια.

Το Ταλμούδ δεν είναι απλή προέκταση της Βίβλου. Θέλει να είναι ένα δεύτερο στρώμα σημασιών. Με κοριτική διάθεση και πλήρη συνείδηση, αναδιατυπώνει τις σημασίες της Γραφής με ορθολογικό πνεύμα. Οι δάσκαλοι του Ταλμούδ, οι Ραββί, αυτοαποκαλούνται *Hakhamim* και περιβάλλονται με ένα κύρος διαφορετικό από εκείνο των προφητών: ούτε κατώτερο ούτε ανώτερο. Η λέξη *Hakham* σημαίνει άριστη σοφίας, επιστήμονας ή λογικός άνθρωπος; Θα χρειαζόταν εδώ μια ακριβής φιλολογική έρευνα. Πάντως οι ίδιοι οι ταλμουδιστές, αναφερόμενοι στους Έλληνες φιλοσόφους, τους αποκαλούν *Hakhamim Yavan*, «*Hakhamim*» της Ελλάδος.

Αυτό που ο κ. Ρικέρ (Ricœur) λέει για την ερμηνευτική, αντιθέτοντάς την προς τη δομική ανάλυση, η οποία είναι ακατάλληλη για την κατανόηση των σημασιών που πηγάζουν από τις ελληνικές και σηματικές πηγές, επαληθεύεται και στην ερμηνεία των ταλμουδικών κειμένων. Τίποτε δεν μοιάζει λιγότερο στη δομή της «*Άγιας*» σκέψης. Κατά κανέναν τρόπο το Ταλμούδ δεν προεκτείνει τον «τρόπο» της Βίβλου, ακόμη και αν θέλαμε να την θεωρήσουμε μυθική. Η Βίβλος παρέχει τα σύμβολα, αλλά το Ταλμούδ δεν είναι το «πλήρωμά» της, με την έννοια που η Καινή Διαθήκη διατείνεται ότι είναι το πλήρωμα και η προέκταση της Παλαιάς. Γι' αυτό υπάρχει στο Ταλ-

μούδ μια διάλεκτική, επιχειρηματολογούσα γλωσσα και η οποία διηγείται τον «βιβλικό μύθο» (ή αυτό που ονομάζουμε έτσι από πνευματική χοντροποιία περισσότερο παρά από ασέβια, παφανωρίζοντας την ταλμοιδική παράδοση που μας τον έχει παραδώσει) επιβαρύνοντας την περιπτωσή του, εάν μπορούμε να εκφραστούμε έτσι, με κάτι το ακαθόριστα ειρωνικό και προκλητικό. Οποιες και αν είναι οι δομές που πολύ ωφέλιμα θα μπορούσε κάποιος να συναγάγει από την ταλμοιδική μέθοδο, θα σχετίζονται με εκείνες τις οποίες καμμία σκέψη δεν μπορεί να αποφύγει, ούτε και αυτή ακόμη, χωρίς αμφιβολία, των οπαδών του δομισμού. Από μορφική άποψη τέλος, ο τρόπος με τον οποίο το Ταλμούδ χρησιμοποιεί τα βιβλικά δεδομένα για να παρουσιάσει τη σοφία του, είναι πολύ διαφορετικός από τη «συναρμολόγηση» που θα χρησιμοποιούσε η άριστη σκέψη: δεν καταφεύγει σε υπολείμματα αυτού που χρησιμεψε αλλού αλλά στη συγκεκριμένη πληρότητά του. Ολες οι όψεις του αντικειμένου-συμβόλου διατηρούν τη δύναμη υποβολής τους, με αποτέλεσμα το συμβολικό ένδυμα που πάινει όλες τις μορφές του να είναι αόρατο διά γυμνού οφθαλμού, ο οποίος μάλιστα έχει την τάση να συγχέει αυτόν τον τρόπο προσφυγής στους στίχους με την ειδωλολατρία του γράμματος. Στην πραγματικότητα, η κυριολεκτική σημασία, η οποία είναι πλήρως σημαίνουσα, δεν είναι ακόμη το σημαινόμενο. Αυτό εξακολουθεί να είναι ζητούμενο. Ο συμβολισμός εδώ δεν περιέχει συμβατικά στοιχεία που θα έρχονταν να κολληθούν πάνω στη σάρκα του συμβόλου όπτε επιλογές που θα εινοούσαν τη συμβολίζουσα λειτουργία αυτής ή εκείνης της πλευράς του. Η συγκεκριμένη σάρκα του συμβόλου δεν μαραζώνει κάτω από το συμβολικό ένδυμα που μια σύμβαση ή μια περίσταση της προσφέρει. Δημιουργεί σημασίες με όλη την πληρότητά του και με ό,τι του προσθέτει η καταπινή ιστορία του. Ο σχολιασμός ανεχόταν πάντοτε αυτόν τον εμπλουτισμό του συμβόλου από το συγκεκριμένο.

Με αφετηρία αυτήν την πληρότητα, με τις ανεξάντλητες κυριολεκτικά δυνατότητες, πληρότητα την οποία διανούγει σε αυτές το καθορισμένο περίγραμμα αυτών των αντικειμένων-σημείων, τα σύρλια ξανάχοισαν από γενιά σε γενιά. Το Ταλμούδ, σύμφωνα με τους μεγάλους δασκάλους αυτής της επιστήμης, δεν γίνεται κατανοητό παρά μόνο με αφετηρία τη ζωή. Και αυτό δεν ισχύει μόνο για την ίδια τη διδασκαλία που κομίζει και η οποία προϋποθέτει την πείρα της ζωής (δηλαδή πολλή φαντασία), αλλά αφορά και την κατανόηση και την πρόσληψη των ίδιων των σημείων. Οντας συγκεκριμένες πραγματικότητες, τα σημεία αυτά είναι ετούτο ή εκείνο, ανάλογα με τις περιστάσεις της ζωής. Έτοι, τα σημεία αυτά -βιβλικοί στίχοι, αντικείμενα, πρόσωπα, καταστάσεις, τελετές- λειτουργούν ως τέλεια σημεία: όποιες και αν είναι οι μεταβολές που το γίγνεσθαι εισάγει στην αισθητή ήφανσή τους, διατηρούν το προνόμιο να αποκαλύπτουν τις ίδιες σημασίες

η τις νέες όψεις των ίδιων αυτών σημασιών. Σημεία τέλεια, αναντικατάστασα και με αυτήν την έννοια -την καθαρά ερμηνευτική- σημεία ιερά, γράμματα ιερά, άγιες γραφές. Ποτέ η σημασία αυτών των συμβόλων δεν εξοβελίζει πλήρως την υλικότητα των συμβόλων που την υποβάλλουν και τα οποία διατηρούν πάντοτε μιαν απροσδόκητη δύναμη να ανανεώνουν αυτήν τη σημασία. Ποτέ το πνεύμα δεν εξοβελίζει το γράμμα που το αποκαλύπτει. Απεναντίας, το πνεύμα αφυπνίζει μέσα στο γράμμα νέες δυνατότητες υποβολής σημασιών. Η ταλμοιδική σκέψη φωτίζει τα σύμβολα που είναι οι φρείς της και ζωντανεύει τη συγκρότηση δύναμή τους. Άλλα, επιτέλουν, αυτά τα σύμβολα, τα οποία είναι πραγματικότητες και συγχά μορφές και πρόσωπα συγχεκμένα, δέχονται από τις σημασίες τις οποίες αφυπνίζονται έναν φωτισμό που πέφει πάνω στη συγκρότησή τους ως αντικείμενον, πάνω στις βιβλικές αφηγήσεις στις οποίες πρόσωπα και πράγματα διαπλέονται. Το Ταλμούδ, με αυτήν την έννοια, σχολίαζε τη Βίβλο. Υπάρχει εδώ ένα ασταμάτητο πήγαν' έλα. Από την ιστορική μέθοδο θα μπορούσε να διαφέρει αυτό το πήγαν' έλα που συνιστά την ταλμοιδική διάλεκτική. Η ιστορική μέθοδος θα ενεύρε τον κίνδυνο να προσολληθεί στην καταγωγή των συμβόλων τα οποία, από καιρό, έχουν υπερβεί το νόημα που είχαν την εποχή που πρωτεμπανίστηκαν. Θα μπορούσε να τα φτωχύνει ή να τα υποβιβάσει, εγκλείσοντά τα στη μυρή ιστορία ή στο τοπικό γεγονός τα οποία στάθηκαν η αφετηρία τους.

Οι δυνατότητες σημασιών μια αφετηρία ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, ελεύθερωμένο από την ιστορία του -πήγη μιας μεθόδου σκέψης που έχουμε ονομάσει παραδειγματική- είναι αμέτοχες. Απαντώνται τη χρηση σπανιών θεωρητικών ιανοτήτων, εκδιλώνονται μέσα σε ενιαν πολυδιάστατο χώρο. Η διάλεκτική του Ταλμούδ πάρονται ωριμό ωκεάνιο.

Τα σύρλια που αποτελεσθήκαμε δεν αντιτοποιούνται βεβαίως στις απατήσεις που μόλις περιγράψαμε και, υπ' αυτήν την έννοια, παραμένουν απερισκέπτια. Ενας περιωνμός όμως δάσκαλος, ο Σουσανί (Chouchani)⁶, που πληροφορηθήκαμε τον θάνατό του στη Λατινική Αμερική ενώσα τυπωνόταν η παφύνα συλλογή μελετών, μας έδειξε τις δυνατότητες της αληθινής μεθόδου. Κατά τη γνώμη μας, κατέστησε παντοτινά αδύνατη τη δογματική προσπέλαση του Ταλμούδ, τη βασισμένη στην απλή πιστή η ακόμη και τη θεολογική προσπέλαση. Η δοκιμή μας πέπει να βεβαιώνει αυτήν την αναζήτηση ελεύθεριας, αν όχι μια κατακτημένη ελεύθερια. Σε αυτήν την ελεύθερια θα θίξει να καλέσει και άλλους αναζητητές. Χωρίς αυτήν, η κυριαρχήση άσκησης της νόητης που έχει αποτελεσθεί στις σελίδες του Ταλμούδ μπορεί και αυτή να μετατραπεί σε δέση και ενλαβικό φιθυρό, σε μια εκ των προτέρων αποκτημένη συγκαταθέση, πράγματα που μπορούμε να προσάφουμε σε ταλμοιδιστές, η οικειότητα των οποίων με αυτές τις σελίδες είναι παραταύτα αξιοζήλευτη.

Αν και διαμορφωμένοι, από νεαρή ηλικία, με τα τετράγωνα γράμματα, πλησιάσαμε αργά - και στο περιθώριο καθαρά φιλοσοφικών σπουδών- τα ταλαιπούδικα κείμενα, τα οποία δεν μπορεί να τα χειριστεί κανείς απιμωρητή ως ερασιτέχνης. Επίσης, στις διαλέξεις που είναι συγκεντρωμένες σε αυτόν τον τόμο, πήραμε ορισμένες προφυλάξεις, παρά τους κινδύνους που ενέχουν. Στο πέλαγος του Ταλαιπούδη προτιμήσαμε να πλεύσουμε κοντά στις ακτές, επιλέγοντας για σχολιασμό αποσπάσματα που δέχονται και μια σχετικά εύκολη ερμηνεία. Οι επιφυλάξεις που διατυπώνουμε στον πρόλογο καθεμιάς από αυτές τις διαλέξεις δεν είναι επομένως εκδηλώσεις φεύτικης μετριοφροσύνης. Η μεγαλύτερη μέριμνα μας, παρ' όλα όσα μπορεί να φανούν καινούργια στον τρόπο ανάγνωσης που έχουμε υιοθετήσει, είναι να ξεχωρίσουμε το πνευματικό και διανοητικό μεγαλείο του Ταλαιπούδη από τις αδεξιότητες της δικής μας ερμηνείας. (Ο τρόπος αυτός, παρά το όποιο προσωπικό ύψος του, είναι κοινός με ένα ολόκληρο κίνημα, που διαμορφώθηκε στον χώρο του γαλλικού εβραϊσμού μετά την απελευθέρωση, και στο οποίο ο αλησμόνητος φίλος μας Ζακόμπ Γκορντέν (Jacob Gordin) έπαιξε εξέχοντα ρόλο, κίνημα που το ονομάζουμε μερικές φορές χαριτολογώντας Σχολή του Παρισιού.)

Τα μαθηματά μας, παρά τις απέλειες τους, θα ήθελαν να διαγράψουν το πεδίο όπου θα ήταν δυνατή μια ανάγνωση του Ταλαιπούδη η οποία δεν θα περιορίζοταν ούτε στη φιλολογία ούτε στην ευλάβεια απέναντι σε ένα «προσφιλές αλλά παρωχημένο» παρελθόν ούτε σε μια θρησκευτική πράξη λατρείας, αλλά μια ανάγνωση που θα αναζητά προβλήματα και αλήθειες και η οποία -όχι λιγότερο από την επιστροφή σε μιαν ανεξάρτητη πολιτική ζωή στο Ισραήλ- είναι αναγκαία σε ένα Ισραήλ που επιθυμεί να διατηρήσει την αυτοσυνειδησία του στον σύγχρονο κόσμο, αλλά που μπορεί να ταλαντεύεται ενώπιον μιας επιστροφής η οποία θα ήθελε να είναι μόνο πολιτική. Οι σοφοί του Ταλαιπούδη έχουν αντιδιαστέλει την κατοχή της γης του Ισραήλ από την ιδέα της κληρονομιάς: η δεύτερη μεταβιβάζει την πατρική περιουσία στα παιδιά, ενώ η πρώτη επιστρέφει τα αγαθά των γιών στους πατριάρχες, πατέρες της ιεράς ιστορίας, τους μόνους που έχουν δικαίωμα κατοχής. Η ιστορία αυτής της γης δεν διαχωρίζεται από την ιερά ιστορία. Ο σιωνισμός δεν είναι θέληση για δύναμη. Μια σύγχρονη ωστόσο διατύπωση της ταλαιπούδικης σοφίας είναι απαραίτητη και σε όλους όσους θέλουν να είναι Εβραίοι έξω από τη γη του Ισραήλ. Πρέπει, τέλος, να είναι προστή στους καλλιεργημένους ανθρώπους όλου του κόσμου, οι οποίοι χωρίς να αποδέχονται τις απαντήσεις που δίνει ο εβραϊσμός στα ζωτικά προβλήματα της παρούσης στιγμής, ενδιαφέρονται για τον αυθεντικό πολιτισμό του Ισραήλ.

Να δοθεί σε μια τέτοια σπουδή όλο το εύρος που της αξίζει, να μεταφραστεί σε σύγχρονη γλώσσα η σοφία του Ταλαιπούδη και να αντιμετωπθεί με τις μέριμνες της εποχής

μας, είναι μια από τις υψηλότερες υποχρεώσεις του εβραϊσκού πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ. Δεν είναι αυτή η ευγενέστερη ουσία του σιωνισμού: Τι άλλο είναι αυτός, παρά η λύση μιας αντίφασης που διχάζει βαθιά και τους Εβραίους που είναι ενσωματωμένοι στα ελεύθερα έθνη και τους Εβραίους που αισθάνονται διασκορπισμένοι; Η προσήλωση σε έναν εβραϊσκό πολιτισμό κλειστό στο διάλογο και στην πολεμική με τη Δύση οδηγεί τους Εβραίους στο γκέτο και στη φυσική εξόντωση. Η είσοδος στην Πόλη τους οδηγεί στην ξεαφάνιση μέσα στον πολιτισμό εκείνων που τους φιλοξενούν. Με τη μορφή αυτόνομης πολιτικής και πολιτιστικής υπόστασης, ο σιωνισμός καθιστά δυνατό παντού έναν δυτικό Εβραίο, Εβραίο και Ελληνα συνάμια. Επομένως, η μετάφραση «στα ελληνικά» της σοφίας του Ταλαιπούδη είναι το ουσιαστικό έργο του πανεπιστημίου του εβραϊσκού κράτους, η οποία αξίζει περισσότερο τις προσπάθειές του από ότι η σημιτική φιλολογία, για την οποία αρκούντων τα πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο εβραϊσμός της Διασποράς και ένας ολόκληρος κόσμος, έκπληκτος από την πολιτική αναγέννηση του Ισραήλ, αναμένουν την Τοφά της Ιερουσαλήμ. Η Διασπορά, χτυπημένη στις ζωτικές δυνάμεις της από τον χιτερισμό, δεν έχει ούτε τη γνώση ούτε το κονχάγιο που απαιτούνται για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου.

Ελπίζουμε ωστόσο ότι οι αναγνώστες που θα διακριθούν στα σχόλιά μας, τις πηγές και τα αποθέματα του μεταχριστιανικού εβραϊσμού -ο οποίος δεν είχε καμμία ανάγκη από τα «χειρόγραφα της Νεκράς Θαλάσσης» για να μάθει ότι ήταν ζωντανός στην αγγή του χριστιανικού κηρύγματος και ζωντανός μάλιστα με έναν τρόπο ολότελα διαφορετικό από εκείνον που αντανακλάται στα χειρόγραφα αυτά- ελπίζουμε λοιπόν ότι οι αναγνώστες αυτοί θα διακρίνουν επίσης τα όρια του εγχειρίδιατός μας και δεν θα φαντάζονται, αφού θα έχουν κλείσει αυτό το βιβλίο, ότι γνωρίζουν κινδύνους από που μόλις διέβλεφαν. Πρόκειται για έναν πνευματικό κόσμο απείρων πιο σύνθετο και πιο εκλεπτυσμένο από τις αδεξιες αναλύσεις μας. Ο εβραϊσμός ζει μέσα εκεί αιώνες ολόκληρους, έστω και αν αρχιζει να λημιονάει τα θεμέλια αυτού του κόσμου. Πρόκειται για έναν κόσμο που δεν το υποψιαζόταν η περιβάλλοντα κοινωνία, στην οποία αρκούσαν για το θέμα αυτό κάποιες στοιχειώδεις έννοιες, οι οποίες την απάλλασσαν από την υποχρέωση να διερωτηθεί για το μυστικό αυτών των ανθρώπων, που της ήταν αρκετό να τους αποκαλεί ζένους για να εξηγεί την παραδοξότητά τους.

1. Τα εβραϊκά της Μίσια -διαφορετικά κατά τη δομή τους από τα εβραϊκά της Παλαιάς Διαθήκης- αποτελούν μία από τις κύριες πηγές της νεότερης εβραϊκής γλώσσας.

2. Βλ. επίσης το βιβλίο του Λεβινάς *Difficile Liberté* [Διάσκολη Ελευθερία], σ. 95 εξ., σ. 114 και *passim*.

3. Βλ.. Gerhard Krueger, *Critique et morale chez Kant* [Κριτική και ηθική στον Καντ] (γαλλική μετάφραση από τις εκδόσεις Beauchesne), σ. 26 και επόμενες.

Η παλαιά Ισραηλιτική Σχολή της Δράμας. Σήμερα δεν υπάρχει πια.

Οι Εβραϊκές Κοινότητες κατά την Βουλγαρική Κατοχή

Του κ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΥ
πρ. Υπουργού

Στην πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα του κ. Βασίλη Ριτζαλέου, που δημοσιεύθηκε στα "Χρονικά" του Ιουλίου-Αυγούστου 1999, θα προσθέσω μια ανάλογη αναφορά που έγινε σε πρόσφατη ιστορική έκδοση.

H"Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας" κυκλοφόρησε μελέτη με τίτλο: "1941-1944. Σκληροί Αγώνες και Μεγάλες Θυνίες του Λαού της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης".

Συγγραφέας του πονήματος αυτού είναι ο Δημήτρης Καραϊσαρδής, δάσκαλος και παιδαγωγός που δίδαξε πάνω από τριάντα χρόνια σε σχολεία της Δράμας, των Αθηνών και του Μονάχου.

Έχασε τον πατέρα του στις σφαγές της Δράμας κατά την 1η Οκτωβρίου 1941 και στις αρχές του 1944, σε ηλικία μόλις 17 ετών, εντάχθηκε στα ανταρτικά τμήματα των Εθνικιστικών Δυνάμεων της Ανατολικής Μακεδονίας.

Για τη συμμετοχή του στον ένοπλο αγώνα κατά

των κατακτητών Βουλγαρών τιμήθηκε με το "Μετάλλιο Εθνικής Αντιστάσεως" και το "Μετάλλιο Εξαιρέτων Πράξεων".

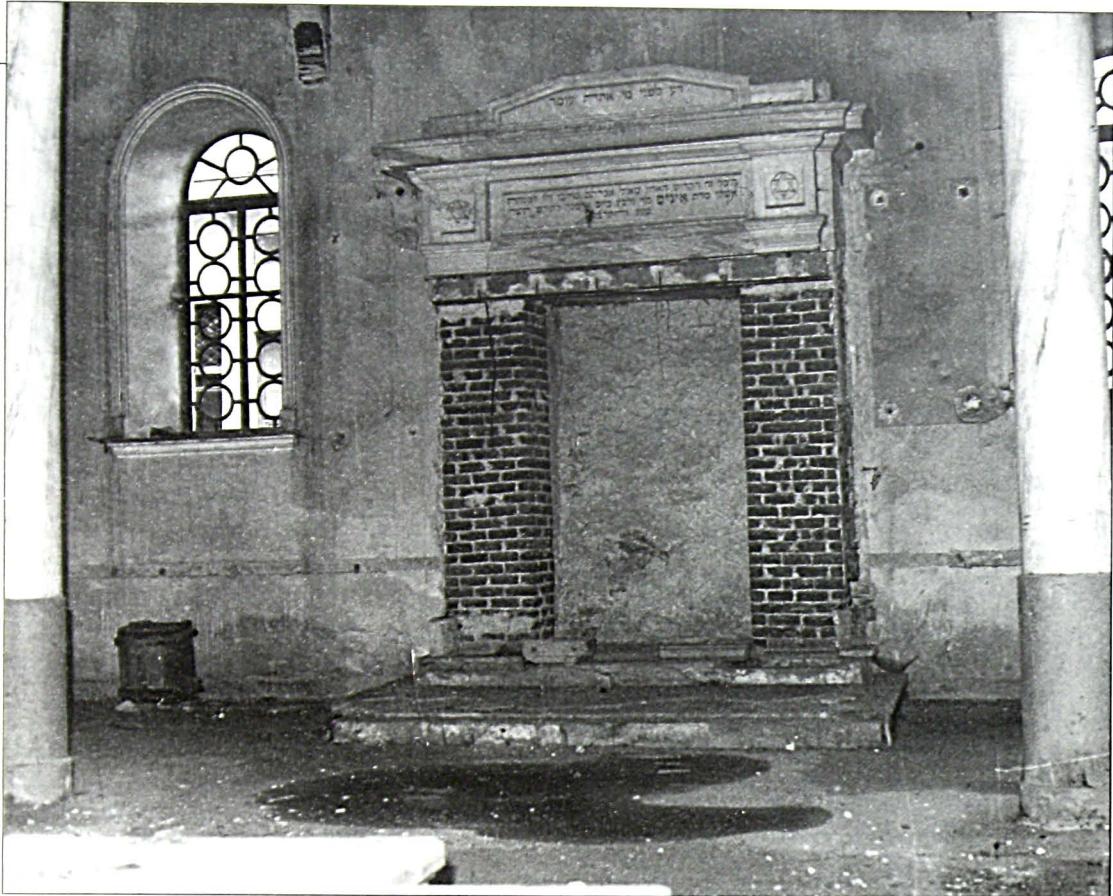
Ο θάνατος των πρόδηλων τον Αύγουστο 1994 πρίν τυπωθεί το βιβλίο του.

Αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «Οι διωγμοί των Εβραίων στην Βόρειο-Ανατολική Ελλάδα».

Μεταξύ άλλων αναφέρει: "Η μεγάλη τραγωδία άρχισε τη νύχτα της 3ης προς 4η Μαρτίου 1943. Οι Κατοχικές Δυνάμεις παραβίασαν σίγχρονα όλα τα εβραϊκά απίτια. Ξεσήκωσαν αιφνιδιαστικά τους άντρες, τις γυναίκες, τους γέροντες, τα παιδιά από τα κρεβάτια τους και τους οδήγησαν σε κατναποθήρες και άλλους κλειστούς χώρους των πόλεων Σερρών, Δράμας, Καβάλας, Ξάνθης, Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης.

Τρεις μέρες σε ψυχρούς χώρους με θερμοκρασία πέντε βαθμούς κάτω από το μηδέν, χωρίς τροφή και νερό τις διαδέχτηραν άλλες πιο ψυχρές και πιο δύσπολες.

Ακολούθησε το φοβερό μακάβριο φόρτωμα".

Το μερό (Εξάλ) της παλαιάς Συναγωγής της Καβάλας που καταστράφηκε από τους Βούλγαρους.

Οι προσωπικότητες των Αθηνών

Σε σχέση με τα γεγονότα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τη Βουλγαρική Κατοχή και το διωγμό των Εβραίων θεωρώ χρήσιμο να αναφέρω συγκρητική μου με τον αείμνηστο καθηγητή Χρυσό Ευελπίδη, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, τότε Προέδρου του Συνδέσμου "Ελλάς-Ισραήλ", και με την τότε ιδιότητά μου του Εκδότου και Διευθυντού του μηνιαίου περιοδικού "Ελλάς-Ισραήλ", όταν κατά την Κατοχή στην Αθήνα μου ανέφερε τη σύσταση μιας επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών.

Η επιτροπή αυτή, που απετελείτο από πολίτες και επιστήμονες που κατάγονταν από τη Μακεδονία και τη Θράκη, απήρθυνε στις 7 Ιουνίου 1943, από την Αθήνα, την πιο κάτω διακήρυξη προς τον Λαό της Βορείου Ελλάδος:

Το ιστορικό κείμενο

«Μετά βαθυτάτης συγκινήσεως οι εν Αθήναις Μακεδόνες και Θράκες πάσης κοινωνικής τάξεως επληροφορήθησαν την νέαν δοκιμασίαν εις ην πρό-

κειται να υποβληθή ο Λαός της Βορείου Ελλάδος συνεπεία της αποφασισθείσης υπό των αρχών κατοχής εισόδου του βιονίγαρικού στρατού εις το μεταξύ Αξιού και Στρυμόνος τμήμα. Επαρχία ποτισθείσα με το χιθέν αφθονον αίμα των τέκνων της Ελλάδος θα καταπατηθούν και πάλιν, έστω και προσωρινώς, υπό του Βούλγαρου επιδρομέως και η μετά τόσον θυσιών κτηθείσα ελευθερία του Ελληνικού Λαού των επαρχιών τούτων εκτίθεται ανυπεράσπιστος εις την επιβούληγν του τοσάκις επιβούλευθέντος την Ελληνικότητα αυτών εχθρού.

Προβάλλει απαίσιον το φάσμα του κινδύνου της επεκτάσεως των τραγικών πιέσεων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και εις τας ανωτέρω επαρχίας και σίγη φρίκης και αγανακτήσεως καταλαμβάνουν πάσαν Ελληνικήν καρδίαν.

Αλλ' είναι βέβαιον ότι η διαμέσον σκληροτέρων δοκιμασιών σφυρηλατηθείσα Εθνική ψυχή του Ελληνικού Λαού της Βορείου Ελλάδος ου μόνον δεν θέλει καμφή προ οιασδήποτε πιέσεως, αλλ' αντιθέτως θα ανδρωθή προς διάσωσιν της Εθνικής ανεξαρτησίας και ακεραιότητας της χώρας.

Απλότος ο πληθυσμός της Βορείου Ελλάδος οφείλει να παραμείνη ακλόνητος εις τας θέσεις του,

αμνούμενος των Βοωμών και Εστιών αντού και αγωνιζόμενος τον σιωπηρόν αγώνα της αλωβήτου διατροφήσεως των εθνικών ιδεωδών και παραδόσεων, έχων εδραίαν την πεποίθησιν, ότι εν καιρώ θέλει αποδοθή αυτώ η υπερζημένη δικαιοσύνη...».

Ποιοί υπέγραψαν

Τη διακήρυξη υπέγραψαν οι εξής: Αντ. Κεραμόπουλος, Αλεξ. Σβάλος, Δημ. Γ. Δίγκας, Π. Λεβαντής, Μιχ. Κύρκος, Α. Πάζης, Α. Μπακάλπασης, Γ. Εξηντάρης, Π. Τζεμιάς, Φ. Μανουηλίδης, Ιωαν. Μιχαήλ, Μ. Μαυροκορδάτος, Γ. Χωναίας, Κ. Γιαβάσογλου, Α. Ραλλίδης, Β. Βασιλικός, Α. Λαδάς, Φ. Θεοδωρίδης, Χρ. Λιώτης, Ι. Αιούμπας, Κίμων Κοντοδίνας, Γ. Βαρβούτης, Ανγ. Θεολογίτης, Κων. Καραμανλής, Γρηγ. Ταληκίδης, Γρηγ. Χρυσοστόμου, Δημ. Ανδρεάδης, Γεώργ. Παπαθανασίου, Ιωάν. Καραγεωργίου, Γ. Μανασής, Αστ. Χατζηδίνας, Ν. Τερμεντζής, Στ. Νικολαΐδης, Χρ. Ευελπίδης, Π. Κυριτσης.

Όπως μπορεί να διαιπιστώσει ο αναγνώστης την Διακήρυξη υπογράφει ο νεαρός τότε τ. Βουλευτής Κ. Καραμανλής, γνωστοί υπουργοί και βουλευτές της προπολεμικής εποχής και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων όπως ο Α. Σβάλος, ο Δ. Δίγκας, ο Π. Λεβαντής, ο Γ. Εξηντάρης, ο Γ. Βαρβούτης, ο Α. Θεολογίτης, ο Στ. Νικολαΐδης, ο Μιχ. Κύρκος κτλ. όπως και γνωστοί επιστήμονες: ο Ακαδημαϊκός Α. Κεραμόπουλος, ο Χ. Ευελπίδης, ο Αλεξ. Σβάλος κτλ.

Η Γερμανική αντίδραση

Για την παραπλάνηση του ελληνικού λαού σε ό,τι αφορά την επέκταση της Βουλγαρικής Κατοχής Δυτικά του Στρυμόνα, στην επαρχία Βισαλτίας Σερδών και στους Νομούς Χαλκιδικής, Κιλκίς και Πέλλης, αλλά και σε τμήματα του νομού Φλωρίνης, στις 14 Ιουλίου 1943 (δηλαδή μία εβδομάδα μετά την Διακήρυξη των προσωπικοτήτων), η Υπηρεσία του Πληροφερούσιου του Ράγκ στην Ελλάδα Γκύντερ Άλτενμπουργκ έδωσε στη δημοσιότητα την παρακάτω Ανακοίνωση (βλέπε και εφημερίδα "Βραδυνή" 14 Ιουλίου 1943).

«Δια στρατιωτικούς λόγους, οφειλομένους εις την γενικήν πολεμικήν κατάστασιν και εξ αιτίας

Η Συναγερμή Κομοτηνής που καταστράφη κατά την Κατοχή.

της πληγής των ανταρτών, της οποίας ο αντίκτυπος εκδηλώνεται καθημερινώς περισσότερον επί ζημία του ελληνικού πληθυσμού, κατέστη αναγκαία η ενίσχυση των στρατευμάτων κατοχής εν Ελλάδι. Εν το πλαίσιο των μέτρων τουτών την από στρατιωτικής απόφεως ασφάλειαν εις την περιοχήν ανατολικών του ποταμού Αξιού, πλην της πόλεως Θεσσαλονίκης και των περιχώφων της, ανέλαβον βουλγάρικα στρατεύματα. Κατόπιν του δια στρατιωτικούς λόγους αναγκαίουν καταστατούσι μέτρων τούτουν, θα ενισχυθή η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκησις, ως προς την τηρησιν της ησυχίας και της τάξεως...

Η διοίκησις και εις τα υπό των βουλγαρικών στρατευμάτων μέλλοντα να καταληφθούν τμήματα της χώρας, ενώσεται εις χείρας γερμανικών διοικητικών υπαλλήλων και της γερμανικής αστυνομίας. Εν σχέσει προς το γεγονός τούτο ο στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίουν τονίζει ότι η ενισχυσις αύτη των στρατευμάτων κατοχής οφείλεται αποτελεστικώς και μόνον εις στρατιωτικούς λόγους και ότι ουδαμός αποσκοπούνται οιαδήποτε μεταβολαί εις τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδος και εις την οικονομίαν της χώρας. Ιδία εξαπολούθουν να ισχύουν οι ελληνικοί νόμοι και αι ελληνικαί διατάξεις, καθώς και τα διοικητικά μέτρα της ελληνικής κυβερνήσεως. Ο πληθυσμός και οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπαλλήλοι και εργάται καλούνται να μη διδουν πίστιν εις τας κακοβούλους φήμιας και να παραμείνουν ήσυχοι, τηρούντες την τάξιν εις τας κατοικίας και τους τόπους της εργασίας των...».

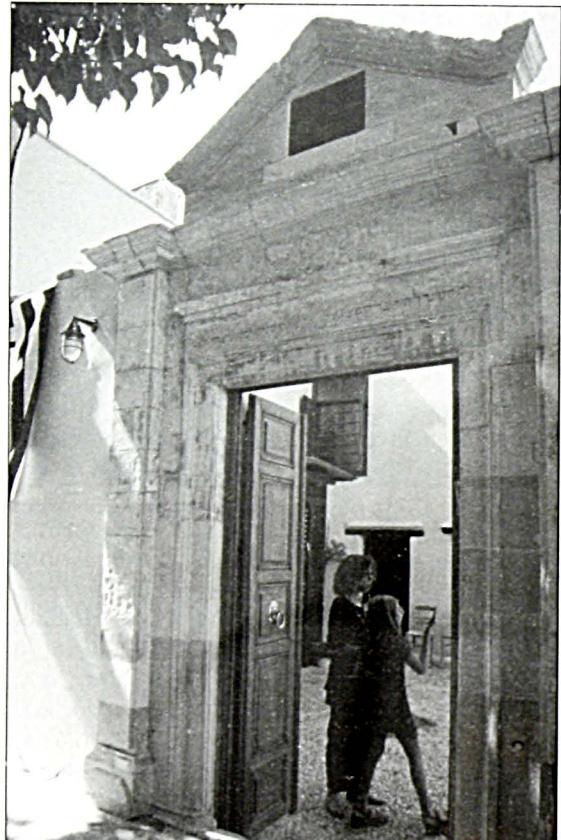
Το χρονικό των εγκαινίων της αναστήλωθείσης Συναγωγής Χανίων

Mε κάθε επισημότητα και σε ατμόσφαιρα έντονης συγκίνησης η ιστορική Συναγωγή των Χανίων «Έτσ Χαρίμ» (κτίριο του 15ου αιώνα) άνοιξε τις πύλες της και πάλι μετά από 55 χρόνια, από τότε που οι Γερμανοί συνέλαβαν τους Εβραίους της Κρήτης, τον Ιούντο του 1944, και τους επιβίβασαν στο πλοίο «Τάναϊς», το οποίο βυθίστηκε στο Αιγαίο. Οι τελετές για την επαναλειτουργία της Συναγωγής, που διοργανώθηκαν από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.), έγιναν από 8 έως 10 Οκτωβρίου 1999, ύστερα από δύο χρόνια πυρετωδών εργασιών για την αναστήλωση του κτιρίου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι για πρώτη φορά στη μεταπολεμική ιστορία των Εβραίων της Ελλάδος αναστήλωνται πλήρως μία Συναγωγή. Πρόκειται για ένα δύσκολο και πολυδάπανο έργο, την ιστορική σημασία του οποίου συμμερίστηκαν Διεθνείς Οργανισμοί και Εβραϊκά Ιδρύματα του εξωτερικού, οι οποίοι ήταν και οι βασικοί χρηματοδότες του προγράμματος αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων.

Τιμώντας τον Ελληνικό Εβραϊσμό, εκπρόσωποι εβραϊκών οργανισμών, αλλά και μεμονωμένοι δωρητές της Συναγωγής, ταξίδεψαν από την Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και το Ισραήλ για να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις, ενώ παράλληλα παρέστησαν περίπου 300 ομόλογους απ' όλες τις Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος. Μεταξύ των πολλών ξένων επισήμων που παρέστησαν αναφέρουμε την κα. Ζ. Ουόκερ, αντιπρόεδρο του W.M.F. (Ταμείου για τα Μνημεία ανά τον κόσμο), την κα. Μπ. Κουρτί από το Ίδρυμα Ρότσιλντ, το Ραββίνο Ε. Σέφρερ εκ μέρους της WZO, την κ. Ρ. Γκρούνβαλντ από την A.J.C., την δρα Μπ. Ρίβλιν από το Ίδρυμα Γιαντ Βασέμ, την κα. Ρ. Τζακόμπιτι από το Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ.

Τα επίσημα εγκαίνια της Συναγωγής έγιναν την Κυριακή 10.10.99 με επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη των Εβραίων της Κρήτης που εξοντώθηκαν κατά την Κατοχή. Μετά την ανάγνωση των μηνυμάτων

Η πύλη της αναστήλωθείσης Συναγωγής Χανίων

των υπουργών Παιδείας κ. Γερ. Αρσένη και Πολιτισμού κας Ελ. Παπαζώνη (τα οποία δημοσιεύονται στη συνέχεια), ακολούθησαν οι ομιλίες του προέδρου του Κ.Ι.Σ. κ. Μ. Κωνσταντίνη, του διευθυντή του έργου αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων κ. Ν. Σταυρουλάκη, της εκπρόσωπου του W.M.F. κας Ζ. Ουόκερ και του δημάρχου κ. Γ. Τζανακάκη. Η τελετή έληξε με την ανάτεμψη του εθνικού ύμνου ενώ στη συνέχεια οι επισκέπτες ξεναγήθηκαν στους χώρους της Συναγωγής.

Στα εγκαίνια μεταξύ άλλων, παρέστησαν ο Σεβ. Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου κ.κ. Ειρηναίος, ο τ. πρωθυπουργός κ. Κων. Μητσοτάκης, ο δή-

μαρχος Χανίων, ο πρέσβης της Γερμανίας στην Ελλάδα κ. Κ.Χ. Κούνα, εκπρόσωποι της Πρεσβείας του Ισραήλ, δημοτικοί και νομαρχιακοί σύμβουλοι, πλήθος κόσμου και εκπρόσωποι των Μ.Μ.Ε.

Ο νομάρχης Χανίων, μόνος από τις Αρχές της πόλεως, αντετάχθη στην επαναλειτουργία της Συναγωγής και προσπάθησε να δημιουργήσει ζήτημα. Η αήθης αυτή ενέργεια του νομάρχη έλαβε ευρεία δημοσιότητα, με δυσμενή δημοσιεύματα πάνω σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας. Η ήρεμη -και βασισμένη στην ιστορία και τη λογική- απάντηση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, η οποία εκδηλώθηκε με σειρά επιστολών, δημοσιευμάτων και συνεντεύξεων στα Μ.Μ.Ε. των Χανίων, είχε ως αποτέλεσμα την απομόνωση του νομάρχη και την ομαλή πραγματοποίηση των τελετών των εγκαινίων.

Την προηγούμενη, ο δήμαρχος Χανίων κ. Γ. Τζανακάκης παρέθεσε δείπνο προς τιμήν των 300 και πλέον ξένων επισκεπτών και των εκπροσώπων του Ελληνικού Εβραϊσμού, στο οποίο παρακάθησαν και ο τ. πρωθυπουργός και η κα Μητσοτάκη. Επίσης, από την Παρασκευή το απόγευμα, τελέστηκαν στη Συναγωγή οι θρησκευτικές λειτουργίες του Σαββάτου.

Από τις ομιλίες των εγκαινίων

** «... Η αποκατάσταση της Συναγωγής Χανίων, που αποτελεί πια το μοναδικό στοιχείο της εβραϊκής παρουσίας στην Κρήτη, ήταν υπόθεση δύσκολη. Χρειάστηκε να αντιμετωπιστούν πολλά δισεπίλυτα ζητήματα θεωρητικής σημασίας και πρακτικού περιεχομένου. Στο δύσβατο δρόμο που διανύθηκε ήλθαν αρωγοί, με τη βοήθεια του Θεού, διεθνείς Οργανισμοί, με πρώτο το World Monuments Fund, εβραϊκές Οργανώσεις του εξωτερικού, το κράτος, ομάδες και άτομα... Τους ανήκει η αναγνώριση και η εγγνωμοσύνη μας. Σήμερα η Ιερή Συναγωγή Ετς Χαρίμ των Χανίων, κτιριακά αναβαθμισμένη, αποτελεί ένα επιπλέον κόσμημα για την πόλη, ένα ακόμη μνημείο στην πλούσια ιστορία της περιοχής. Το κτίριο αυτό μελετάται -εκτός της θρησκευτικής λειτουργίας του- να χρησιμοποιηθεί ως Κέντρο πολιτιστικών εκδηλώσεων για την ευρύτερη περιοχή. Θα επιδιωχθεί η οργάνωση, στο χώρο αυτό, διεθνών και ελληνικών συγκεντρώσεων και συνεδρίων πνευματικού περιεχομένου, θα επιδιώξουμε να αποτελέσει φάρο έλξεως Εβραίων και Χριστιανών επισκεπτών απ' ολόκληρο τον κόσμο...».

Μωύσής Κωνσταντίνης,
πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.

** «... Είναι απαραίτητο αυτό το «Δέντρο Ζωής» να ενισχύσει την προσπάθειά μας να κάνουμε τη Συναγωγή ένα ζωτικό τμήμα της χανιώτικης ζωής. Όλοι

μας εδώ είμαστε -κατά κάποιο τρόπο- μια νέα κοινότητα σε αυτόν τον ιερό τόπο και πρέπει να συνεχίσουμε να δεσμευόμαστε για το μέλλον του ως κέντρου κατανόησης και συνάντησης. ...Ευχαριστώ όλους εσάς που βρίσκεστε εδώ, καθώς και εσάς που απονοιάζετε, για την εμπιστοσύνη σας και για την βοήθειά σας να ξαναφτέψουμε μαζί το «Δέντρο Ζωής».

Νίκος Σταυρούλακης
διευθυντής έργου αναστήλωσης Συναγωγής Ετς Χαρίμ

** «... Σήμερα είναι μια μεγάλη ημέρα όχι μόνο για την Εβραϊκή Κοινότητα της Ελλάδος, αλλά και για κάθε άνθρωπο που πιστεύει ότι τα σπουδαία μνημεία του κόσμου αποτελούν κληρονομιά όλων μας. ...Η Συναγωγή Ετς Χαρίμ αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση στα πλαίσια του έργου μας για τη διατήρηση της παγκόσμιας εβραϊκής κληρονομιάς, καθώς και μία από τις περιπτώσεις για τις οποίες είμαστε ιδιαίτερα περήφανοι. Εδώ, δεν ήταν απαραίτητο να καθορίσουμε εμείς την κάθε πτυχή του προγράμματος. Παρ' ότι οργανώσαμε και επιβλέψαμε τη διεθνή προσπάθεια, η καρδιά της εστρατείας για τη διάσωση της Ετς Χαρίμ είναι φυσικά ο Δρ. Νικόλας Σταυρούλακης με τις πνευματικές και σωματικές προσπάθειές του. Ο τίτλος του Συντονιστή Εργασιών του WMF δεν αντικατοπτρίζει τη συμβολή του στην παροχή ψυχηκής στήριξης, ιστορικών πληροφοριών και ιδεών, όπως και τον πρωτεύοντα ρόλο του στην ανεύρεση οικονομικών πόρων...»

Jenonne Walker,
αντιπρόεδρος του World Monuments Fund

** «... με δικές σας θυσίες, οικονομικές και πνευματικές, ένα ακόμη μνημείο στην πόλη μας ζωντανεύει ξανά φιλοξενώντας στους χώρους του ιερές στιγμές του παρελθόντος, όμορφες μνήμες της ζωής της Ιουδαϊκής Κοινότητας της πόλης μας. Σίγοντα σπουδές του λειτουργικού σας, χαρές της ζωής και στιγμές θλιψης συνυφαμένες με την τραγικότητα του τέλους της ζωής του ανθρώπου. ...Στην καρδιά της παλιάς πόλης, στη συνοικία που ακόμη οι Χανιώτες αποκαλούμε Οβρεακή... Θέλω προσωπικά να συγχαρώ το Ισραηλιτικό Συμβούλιο και τους εκπροσώπους του για την απόφασή τους αυτή της αναστήλωσης και μάλιστα με αποκλειστική δαπάνη της Κοινότητας, αποδίδοντας ένα ακόμη μνημείο στα Χανιά μας. Να συγχαρώ τον κ. Ν. Χαννάν-Σταυρούλακη για το προσωπικό του ενδιαφέρον, το μόχθο και το μεράκι, το στόχο της ζωής του, την αντοχή του την προσωπική να ζει τρία χρόνια μέχρι το πέρας των εργασιών του μνημείου ανάμεσα σε τεχνίτες ζωντανούς και σε 265 πνευματά που τρανούν την πεποίθηση του...».

Γιώργος Τζανακάκης,
Δημάρχος Χανιών

Μηνύματα για τα εγκαίνια της Συναγωγής Χανίων

- Του Υπουργού Παιδείας & Θρησκευμάτων
- Γερ. Αρσένη:

«Ειλικρινά λυπάμαι που ανειλημμένες υποχρεώσεις στην Αθήνα, δεν μου επιτρέπουν να παραστώ στην τελετή εγκαίνιων του αποκατεστημένου κτιρίου της ιστορικής Συναγωγής των Χανίων.

Θα ήθελα με την ευκαιρία αυτή, να συγχαρώ θερμά όλους όσους συνέβαλαν στο σημαντικό έργο αποκατάστασης ενός μνημείου, η παρουσία του οποίου συμβάλει ουσιαστικά στη διατήρηση της ιστορικής μας μνήμης.

Η απόφαση για την παραχώρηση της χρήσης της Συναγωγής για πολιτιστικές εκδηλώσεις συμβολίζει με τον καλύτερο τρόπο τη θέλησή σας να αναδειχθεί ο Πολιτισμός ως κοινό σημείο αναφοράς, συνεργασίας και αδελφοποίησης.

Είθε η αγάπη, η αλλελεγγύη, η κατανόηση και η αποδοχή της ιδιαιτερότητας της προσωπικότητας να μην επιτρέψουν ξανά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Θερμούς χαιρετισμούς σε όλους σας.»

- Της Υπουργού Πολιτισμού κας Ελ. Παπαζώη:

«Με μεγάλη μου χαρά πληροφορήθηκα από την πρόσκλησή σας τα εγκαίνια του ανακαινισμένου κτιρίου της ιστορικής Συναγωγής “Ετς Χαῖμ” των Χανίων. Δυστυχώς, όμως, προγραμματισμένες υποχρεώσεις δεν μου επιτρέπουν να βρίσκομαι κοντά σας.

Η Ισορροπητική Κοινότητα της Ελλάδας, στενά δεμένη με την ελληνική κοινωνία είναι πάντα παρούσα στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Αυτή τη φορά, τα εγκαίνια του ανακαινισμένου κτιρίου της Συναγωγής “Ετς Χαῖμ” των Χανίων σημαίνουν τη λειτουργία ενός ακόμη πολιτιστικού κέντρου για την περιφέρεια, ενός νέου πόλου έλξης επισκεπτών από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η επαναλειτουργία της ιστορικής Συναγωγής αποκτά και για έναν ακόμη λόγο ιδιαίτερη σημασία. Είναι αφιερωμένη στη μνήμη των 270 τελευταίων Εβραίων της Κρήτης που μαζί με 500 Χριστιανούς χάθηκαν στα νερά του Αιγαίου, μετά τη σύλληψή τους από τους Γερμανούς κατακτητές τον Ιούνιο του 1944. Με την εκδήλωση αυτή αποδίδεται φόρος τιμής σε ανθρώπους που έπεσαν θύματα βαρβαρότητας, θύματα μιας μαύρης σελίδας της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Ενώχομαι ολόφυρα κάθε επιτυχία στην εκδήλωσή σας.»

Οι αντιδράσεις

Το εορταστικό κλίμα της επανάλειτουργίας της Συναγωγής δεν κατάφερε να επισκιάσει η επιστολή του νομάρχη Χανίων κ. Γ. Κατσανεβάκη, που απευθύνθηκε στο Κ.Ι.Σ., στις 5.10.99, και δημοσιεύθηκε την επόμενη στον ημερήσιο τοπικό Τύπο.

Η επιστολή του κ. νομάρχη, η οποία προκάλεσε πλήθος σχολίων στον Τύπο της Ελλάδας και του εξωτερικού, αναφέρει:

«Έλαβα γνώση των προγραμματισμένων από σας εκδηλώσεων που αφορούν στην **αναστήλωση** και στην **επαναλειτουργία** της Εβραϊκής Συναγωγής στα Χανιά.

Το πρώτο σκέλος των εκδηλώσεων, δηλαδή η **αναστήλωση του μνημειακού κτιρίου της Συναγωγής** είναι **ενέργεια άριστη και επικροτείται από όλους**.

Ο Χανιώτικος λαός δεν απέκρινε ποτέ τη συμπάθεια και τη συναίσθηματική του ταύτιση στην **τραγωδία και τον αφανισμό που υπέστη ολόκληρη η Εβραϊκή Κοινότητα από τη βαρβαρότητα της ναζιστικής θηριωδίας**, κατά τη διάρκεια της γερμανοφασιστικής κατοχής. Άλλωστε η ειρηνική συμβίωση και ένταξη των Εβραίων της πόλης μας -μέχρι τότε- στη Χανιώτικη κοινωνία αποδειγμένα ήταν αρμονική και χωρίς προβλήματα.

Η Εβραϊκή συνοικία, **μόνο ως τοπονύμιο φυσικά**, διατηρείται ακόμα και σήμερα στην παλιά Πόλη των Χανίων.

Απορίες όμως και ερωτηματικά δημιουργούνται από το δεύτερο σκέλος των προγραμματισμένων εκδηλώσεών σας, που αφορούν στην **επαναλειτουργία της Συναγωγής**.

Αλήθεια, αφού δεν απέμειναν **-δυστυχώς- Εβραίοι στα Χανιά, οι λειτουργίες και οι τελετές της Συναγωγής σε ποιος θα απευθύνονται;** Στο άδειο από πιστούς μνημείο, σε αργόσχολους τουριστές ή σε μεταφερόμενο από αλλού εκκλησίασμα;

Η ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης του οποιουδήποτε είναι **πολιτισμική κατάκτηση** και ιδιαίτερα στην Ελλάδα **συστατικό του δημοκρατικού μας πολιτεύματος**, το οποίο και εσείς απολαμβάνετε και υπηρετείτε. Προϋπόθεση όμως για την ίδρυση και λειτουργία λατρευτικών χώρων είναι η **αυτονόητη ύπαρξη εύλογου αριθμού πιστών**, που στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχει. Ποια είναι επομένως η σκοπιμότητα της ενέργειας σας; Φυσικά και αποκρούμε, ως αναπόδεικτες, τις κυρλαοφορούσες διαδόσεις για εισβολή του **Σιωνιστικού Κεφαλαίου** στην Κρήτη που στόχο έχει να διαταράξει την Εθνι-

Από την τελετή των εγκαινιών: Στην πρώτη σειρά (από αριστερά) ο Δημάρχος Χανίων κ. Γεανακαζής, ο προέδρος του Κ.Ι.Σ. κ. Κωνσταντίνης, ο τ. πρωθυπουργός κ. Μητσοτάκης και ο Μητροπολίτης κ.κ. Ειρηναίος.

κή μας συνείδηση και ταυτότητα.

Γ' αυτό λοιπόν και σας παρακαλώ να τροποποιήσετε το πρόγραμμά σας.

Διατηρείστε -και αναδείξετε ακόμα περισσότερο- το μνημείο και την ιστορικότητά του και απαλείψατε τις θρησκευτικές λειτουργίες οι οποίες πέραν των άλλων παρεξηγήσεων υποβαθμίζουν και τα νοήματα της ανθρώπινης πίστης όταν δεν υφίσταται ικανός αριθμός πιστών για τη συμμετοχή και αποδοχή τους.

Περιμένω την κατανόησή σας
Με εκτίμηση
Ο Νομάρχης
Γ. Κατσανεβάκης

Το Κ.Ι.Σ. αντέδρασε αμέσως με επιστολές του προς τα αρμόδια υπουργεία Εσωτερικών, Δημόσιας Τάξης και Παιδείας και Θρησκευμάτων, στα οποία γνωστοποίησε την αρνητική στάση του νομάρχη για την επαναλειτουργία της Συναγωγής Χανίων, καθώς και με επιστολή του προς τον ίδιο τον κ. νομάρχη.

Η επιστολή του Κ.Ι.Σ., με ημερομηνία 6.10.99, αναφέρει:

«Λάβαμε το από 10029/5-10-1999 έγγραφο σας.

Οπως έχει κατ' επανάλευψη αναζούνθει επισήμα από το Συμβούλιό μας, το κτίριο της Συναγωγής θα χρησιμοποιηθεί ως Πνευματικό Κέντρο της πόλης για τη διενέργεια συνεδρίων, συμποσίων, διαλέξεων, θα αποτελέσει, ως ελπίζουμε, κέντρο έλξης τουριστών από όλο τον κόσμο και την Ελλάδα, και για θρησκευτικές εκδηλώσεις, όταν τούτο είναι απαραίτητο. Ειδικά για το προσεχής τούμερο, όπως αναφέρεται και στο Πρόγραμμα που σας έχει αποσταλεί, η θρησκευτική λειτουργία στη μνημή των αδικοχαμένων αδελφών μας θα γίνει, σύμφωνα με το εβραϊκό θρησκευτικό τυπικό, το βράδυ της Παρασκευής 8 και το Σάββατο 9 τογ. μηνός. Για τον σκοπό αυτό θα έλθει στα Χανιά ο Ραφήνος Αθηνών, ο οποίος και θα τεθοντούσει.

Τα εγκαίνια της αναστήλωσής Συναγωγής, παρουσία Ελλήνων και ξένων προστεκλημένων, θα γίνουν την Κυριακή 10 Οκτωβρίου 1999.

Για τα λοιπά σημεία της επιστολής σας, επιγνωσσόμαστε να απαντήσουμε σε ειθετότερο χρόνο».

Παράλληλα, ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ερωτήθης έχανε σχετικές δηλώσεις σε διεθνή ειδησεογραφικά

πρακτορεία, καθώς και σε τοπικούς τηλεοπτικούς σταθμούς κι εφημερίδες.

· Ο διεθνής Τύπος ασχολήθηκε εκτενώς με το θέμα. Το Δελτίο Τύπου των Associated Press δημοσίευσε συνέντευξη του προέδρου του Κ.Ι.Σ. κ. M. Κωνσταντίνη. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσάματα:

«Ο επικεφαλής της μικρής Εβραϊκής Κοινότητας της Ελλάδος διαμαρτυρήθηκε με πικρία την Πέμπτη σχετικά με την επιστολή ενός πολιτικού ο οποίος έθεσε το ερώτημα γιατί η 400 ετών αναστηλωμένη Συναγωγή ξανανοίγει στο νησί της Κρήτης αφού μόνον ένας Εβραίος διαμένει στην πόλη.

«Έχουμε την ελευθερία να εγκατασταθούμε όπου επιθυμούμε και να ασκήσουμε τα λατρευτικά καθήκοντα της θρησκείας που επιθυμούμε. Δεν αντιλαμβάνομα το λόγο αυτής της αντίδρασης του νομάρχη», δήλωσε ο Μωύσής Κωνσταντίνης, πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, που εκπροσωπεί τους 5.000 εναπομείναντες Εβραίους της χώρας.

Η εβραϊκή ηγεσία αναστήλωσε την Συναγωγή «Ετς Χαγίμ» (Δέντρο Ζωής) στα Χανιά και οργάνωσε λειτουργίες για την Παρασκευή και το Σάββατο ως μέρος της επίσημης επαναλειτουργίας. Μία επιμνημόσυνη τελετή έχει επίσης προγραμματιστεί για την Κυριακή για τους 269 Εβραίους των Χανίων που πέθαναν το 1944 όταν βρετανικές τοπικές βύθισαν το πλοίο που τους μετέφερε στο πρώτο στάδιο του ταξιδιού τους με προορισμό το στρατόπεδο του Άουσβιτς....».

Το Δελτίο Τύπου συνεχίζει παραθέτοντας αποσάματα από την επιστολή του νομάρχη Χανίων και καταλήγει: «...Ο κ. Κωνσταντίνης τη χαρακτήρισε ως μία αδικαιολόγητη επιστολή χωρίς λόγο ή αιτία. Ακόμη, δήλωσε ότι ελπίζει η Συναγωγή να λειτουργήσει και ως “πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο” για όλες τις θρησκείες. Τα θρησκευτικά θέματα συχνά ανοίγουν οξύες διαμάχες στην Ελλάδα, όπου η Χριστιανοθρόνος επικρατεί στην εθνική και πολιτιστική ταυτότητα του πληθυσμού, και ο ακήρος έχει επιρροή μεγάλης εμβέλειας.....» (A. P., Lisa Orkin, 7.10.99).

Παράλληλα ο Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου κ.κ. Ειρηναίος απέστειλε προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων την παρακάτω επιστολή, η οποία δημοσιεύθηκε στον τοπικό Τύπο, στις 8.10.99.

«Σας πληροφορώ ότι τελευταία κτίζονται και λειτουργούν στα Χανιά ναοί, ευκτήριοι οίκοι και χώροι λατρείας, διαφόρων Θρησκευμάτων και

χριστιανικών Ομολογιών, για τους οποίους δεν έχει ζητηθεί και δοθεί εις μέρους μας οποιαδήποτε γνώμη όπως απαιτεί ο Νόμος για τις περιπτώσεις αυτές.

Χαρακτηριστικώς αναφέρω την περίπτωση της Παλαιάς Συναγωγής των Χανίων η οποία ανακαίνισθηκε και θα επαναλειτουργήσει από τις 8-10-99 σύμφωνα δε με το πρόγραμμα των εκδηλώσεων θα τελεσθούν δύο «λειτουργίες» πέραν της επιμνημοσύνου δεήσεως η οποία θα γίνει την 10 Οκτωβρίου ενώ στην Περιοχή μας δεν υπήρξε μετά το 1944 και δεν υπάρχει σήμερα ο αριθμός των 50 οικογενειών οπαδών της Ιουδαϊκής Θρησκείας οι οποίες προβλέπεται από το Νόμο (1363/1938 ΦΕΚ τ. Α 365 Α.Ν.1369/1986 ΦΕΚ τ.α. 317 και Β.Δ. 2015/12-6-59 τ. Α. 220) να υπάρχουν ως προϋπόθεση για την λειτουργία της Συναγωγής ως χώρου θρησκευτικής λατρείας.

Επειδή δεν είναι γνωστόν ούτε σ' εμάς ούτε και στον κόσμο των Χανίων αν όλη αυτή η δραστηριότητα γύρω από την παλιά Συναγωγή των Χανίων και την επαναλειτουργία της ως λατρευτικού πλέον και όχι μόνο ιστορικού μνημείου είναι νόμιμη ενώ διαδίδεται ότι θα υπάρχουν λαϊκές εξεγέρσεις και αντιδράσεις κατά την διάρκεια των τελετών παρακαλώ να με ενημερώσετε πώς ακριβώς έχει το θέμα από την σκοπιά του Υπουργείου να λάβετε δε τα όποια μέτρα κρίνετε και εσείς ως αρμόδιοι της Πολιτείας.

Από την πλευρά μου βεβαίως θα υπάρξει η απαιτούμενη ψύχραμψη και σώφρων στάση, αλλά ασφαλώς αυτό μόνο δεν είναι αρκετόν».

Ερωτηθείς από τα τοπικά Μ.Μ.Ε. ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. εξέφρασε τη λύπη του για το γεγονός ότι ο Μητροπολίτης επικαλέστηκε νόμιο της δικτατορίας Μεταξά, όταν οι θρησκευτικές και οι πολιτικές ελευθερίες του ελληνικού λαού είχαν περιοριστεί.

Ο Μητροπολίτης Ειρηναίος ζήτησε και συναντήθηκε με τον πρόεδρο του Κ.Ι.Σ. κ. Κωνσταντίνη, ο οποίος του εξέθεσε τη θέση του Ελληνικού Εβραϊσμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τη συνάντηση αυτή, ο κ. Ειρηναίος, παρέστη, την επόμενη ημέρα, στα επίσημα εγκαίνια της Συναγωγής, δίνοντας, από την πλευρά του, τέλος στο όλο θέμα.

Μετά τα εγκαίνια της Συναγωγής, στις 15.10.99, το Κ.Ι.Σ. απέστειλε προς το Νομάρχη την παρακάτω απάντηση:

«1. Όπως σας γνωστοποιούμε με το υπ' αριθμ. 1349/6.10.99 έγγραφό μας, σας απαντούμε στο αντίστοιχο δικό σας (10029/5.10.99), το περιεχόμενο του οποίου οδηγεί σε τρία βασικά συμπεράσματα:

α) Αγνοείτε ότι οι Εβραίοι της Ελλάδος είμαστε Έλληνες πολίτες, με τα αυτά δικαιώματα και υποχρεώσεις που έχει ο κάθε άλλος συμπατριώτης ή συμπολίτης μας.

β) Δεν δώσατε τη δέονσα προσοχή στα έγγραφα, ανακοινώσεις-αναμνηστικά λευκώματα κ.λπ. γραπτά στοιχεία, στα οποία ζητά αναφέρεται ότι Διεθνείς Οργανισμοί, το Υπουργείο Πολιτισμού και μεμονωμένοι δωρητές, με την προτροπή-παρακαλούμενη σε ευθύνη του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, συνεισέφεραν για την αναστήλωση του κτιρίου της Συναγωγής (ιστορικού μνημείου του Ισου αιώνα), το οποίο ανακαίνισμένο αποτελεί κόσμημα για την πόλη των Χανίων, με σκοπό να χρησιμοποιείται και ως κέντρο συνεδριών, εκθέσεων, πνευματικών εδηλώσεων, κλπ. Επίσης στα κείμενά μας αναφέρουμε ότι θα προσπαθήσουμε το κτίριο της Συναγωγής να αποτελέσει κέντρο έλξης τουριστών απ' όλο τον κόσμο. Βέβαια, εξυπακούεται, ότι η παραπάνω χρήση του κτιρίου δεν του αφαιρεί τον λατρευτικό χαρακτήρα και τη θρησκευτική του χρήση όποτε τούτο χρειασθεί.

γ) Παραγνωρίζετε τις συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας, αναφερετες για κάθε πολίτη.

2. Σ' όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις όπου έζησαν μέχρι το Ολοκαύτωμα οι μόθησοι μας, έχουν ανεγερθεί Μνημεία, έχουν αποκατασταθεί ιστορικά κτίρια της εβραϊκής παρουσίας, ακόμα κι ολόκληρες συνοικίες (π.χ. Βέροια). Παντού οι ομόλογοί σας όχι μόνον δεν εναντιώθηκαν, όπως εσείς, αλλά βοήθησαν, συνέβαλαν, παρέστησαν και τίμησαν τη μνήμη των αθώων νεκρών αδελφών μας. Εξακολουθητικά δε παρίστανται, με πλούτο ψυχής, κατά τις ετήσιες τελετές Μνήμης αποδίδοντες το φόρο τιμής στους νεκρούς Ελληνοεβραίους συμπατριώτες τους και συνάμα, μαρτιά από ρατσιστικές και αντισημιτικές αντιλήψεις, αποδεικνύονταν έμπρακτα το γνήσιο δημιουργικό φρόντημα της ανεξιθροσκείας. Μοναδική έξαρση υπήρξατε εσείς!

3. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους (φανερούς ή καλυμμένους) που σας οδήγησαν σ' αυτή τη στάση, καθώς και την ανεπίτρεπτη σπουδή σας να προκαταλάβετε τον Χανιώτικο λαό διοχετεύοντας στον τοπικό Τύπο την επιστολή σας πριν αυτή καλά-καλά φτάσει στα χέρια μας.

4. Κατά την προχθεσινή ημέρα των εγκαινίων οι νεκροί αδελφοί μας τιμήθηκαν όπως τους άριοζε με λαμπρή επιφορσή διά της παρουσίας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη κ.κ. Ειρηναίου, την εξαιρετική σημασίας ομιλία του Δημάρχου κ. Γεωργίου Τζανακάκη, την παρουσία του πρώην πρω-

θυπουργού κ. Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, βουλευτών, δημοτικών και νομαρχιακών συμβούλων, λοιπών τοπικών παραγόντων και μεγάλου πλήθους Χανιώτικου λαού.

Επειδή η Συναγωγή θα παραμένει καθημερινά ανοικτή ίσως, κατά τη διάρκεια της θητείας σας, θα μπορέσετε και σεις να την επισκεφθείτε για να αποτίσετε έμπρακτα φόρο τιμής στη μνήμη των Κρητικών Εβραίων αθώων θυμάτων «της βαρβαρότητας της ναζιστικής θηριωδίας», όπως αναφέρετε στο έγγραφό σας.

5. Σημειώνουμε, τέλος, ότι λυπούμεθα για την οξυνση που θελήσατε να δώσετε στο όλο θέμα και για τους λόγους που σας ώθησαν σ' αυτή σας την ενέργεια.

Στην επιστολή του Κ.Ι.Σ. ο νομάρχης απάντησε, την ίδια μέρα, με την εξής επιστολή:

«Έλαβα την επιστολή σας με αρ. πρωτοβόλ.ον 1413/15.10.99.

Ειλικρινά λυπούμαι που δεν κατανοήσατε το περιεχόμενο της αρχικής δικής μου, με αρ. πρωτ. 10029/5.10.99, την οποία και λάβατε με φας την προηγούμενη της δημοσίευσή της στον τοπικό τύπο.

Σας την επαναϋποβάλω με την παράλληλη να τη μελετήσετε.

Κατανωρ την αδυναμία σας να απαντήσετε στην ουσία της επιστολής μου και θεωρώ το θέμα λίγαν».

Το Κ.Ι.Σ. απέστειλε αμέσως προς το νομάρχη την παρακάτω ανταντήση.

«Πολύ λυπούμεθα που οι εκφράσεις και οι δεσμεύσεις της πρώτης σας επιστολής δεν σας επιτρέπουν να αντιληφθείτε την απάντηση μας.

Δεν φταίμε εμείς γι' αυτό και προς διεισδύτων σας θεωρούμε και εμείς το θέμα ως οριστικά λήξαν. Αλλωστε, το θέμα είχε ήδη έμπρακτα λήξει μετά την πανηγυρική τελετή των εγκαινίων της Συναγωγής, της Κυριακής 10.10.1999, παρουσία των τοπικών Αρχών και με μοναδική απονοία τη δική σας».

Το Κ.Ι.Σ. προς το Χανιώτικο λαό

Σε συνέχεια των εκδηλώσεων που έγιναν στα Χανιά για την επαναλειτουργία της Συναγωγής, το Κ.Ι.Σ. απέστειλε προς τα τοπικά Μ.Μ.Ε. επιστολή ευχαριστώντας το χανιώτικο λαό για τη θερμή συμπαράστασή του. Η επιστολή αυτή μεταδόθηκε από τα Μ.Μ.Ε. των Χανίων.

Ο Δημαρχος Αθηναίων και εκπρόσωποι της πρεσίας του Εβραϊσμού της Ελλάδος, κατά την τελετή.

Πλατεία Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων στην Αθήνα

Στις 11 Οκτωβρίου 1999, με πρωτοβουλία του Δημάρχου Αθηναίων κ. Δημήτρη Αβραμόπουλου και την ομοφυνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου των Αθηνών, πραγματοποιήθηκε η τελετή ονοματοθεσίας της «Πλατείας Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων», στη συμβολή των οδών Αδριανού και Αποστόλου Παύλου, στο Θησείο.

Στην εκδήλωση παρέστησαν εκπρόσωπος του Μαραθώνιου Αρχιεπισκόπου Αθηνών, υπουργοί, βουλευτές, εκπρόσωποι των Πρεσβειών της Γερμανίας και του Ισραήλ, ο πρόεδρος της Διευρυμένης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αθηνών, τέως δήμαρχος, αντιδήμαρχος, δημοτικοί σύμβουλοι, καθηγητές, ο Συνήγορος του Πολίτη, εππόσωπος του Ιδρύματος Μαραζοπούλου, εκπρόσωποι Εβραϊκών Οργανισμών του εξωτερικού, οργανώσεων της Εθνικής Αντίστασης, αντιφασιστικών οργανώσεων, κ.ά.

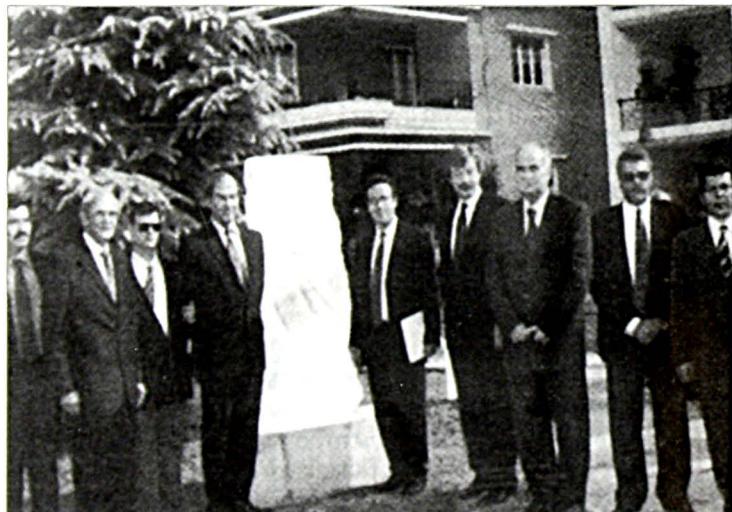
Σύντομες ομιλίες απήχθυναν ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μωυσής Κωνσταντίνης, ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Αθήνας κ. Βενιαμίν Αλμπάλας και ο Δημάρχος Αθηναίων κ. Δημήτρης Αβραμόπουλος.

Ονοματοθεσία Πλατείας Άννας Φρανκ στη Λάρισα

Στις 31 Οκτωβρίου 1999 έγιναν στη Λάρισα τα εγκαίνια της Πλατείας Άννας Φρανκ, ύστερα από σχετική απόφαση του Δήμου της πόλης, προκειμένου να τιμήθει η μνήμη της μικρής Εβραϊστρίτης, η οποίας έχει συμβολικά συνυφαστεί με τη φρίκη του Ολοκαυτώματος.

Στην εκδήλωση, κατά την οποία έγιναν και τα αποκαλυπτήρια αναθηματικής στήλης, παρέστησαν οι πρέσβεις Ολλανδίας και Ισραήλ κ.α. P. Prouwer και R. Curiel, ο δήμαρχος του 'Αμστερνταμ κ. Jaap Van der Aa, ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου κ. Μωυσής Κωνσταντίνης, ο προϊστάμενος του Ιδρύματος 'Άννα Φρανκ κ. K. Broekhuizen, ο βουλευτής κ. Θ. Στάθης, ο διευθυντής της Περιφέρειας κ. Θ. Φίλος, ο βοηθός νομάρχης κ. N. Κουτσόμαρκος, ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου κ. K. Αγοραστός, ο αντιδήμαρχος κ. M. Τζιαστούδης, ο πρό. δήμαρχος κ. S. Ζιαζιάς, ο πρόεδρος και τα μέλη του Δ.Σ.της Ι.Κ. Λάρισας, εκπρόσωποι εβραϊκών οργανισμών απ' όλη την Ελλάδα και πλήθος κόσμου.

Κατά την τελετή απευθύνθηκαν προσφωνήσεις από τους πρέσβεις της Ολλανδίας και του Ισραήλ, τον δήμαρχο του 'Αμστερνταμ, τον πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, τον προϊστάμενο του Ολλανδικού Ιδρύματος 'Άννα Φρανκ και τον αντιδήμαρχο Πολιτισμού της Λάρισας.

'Έλληνες και ξένοι επίσημοι κατά την τελετή ονοματοθεσίας της Πλατείας 'Άννας Φρανκ στη Λάρισα.'

ΕΒΡΑΪΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Από δημοσιεύματα του Τύπου

* Οι ψευδολογίες για τα «Πρωτόκολλα των σοφών της Σιών»

Ο κ. Ανδρέας Πανταζόπουλος («Αυγή») γράφει τα παρακάτω γύρω από τα διαβόητα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών»:

«Ποιος δεν έχει ακούσει για τα διαβόητα "Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών"; Γι' αυτόν τον ενδύτα διαδεδομένο μύθο, σύμφωνα με τον οποίον οι Εβραίοι έθεσαν τις βάσεις ενός διαβολικού σχεδίου για να κυριαρχήσουν σε όλο τον κόσμο; Όλοι μας τον έχουμε ακούσει, οφισμένοι μάλιστα τον έχουν πιστέψει... Σε κάθε πάντως περίπτωση, πρόκειται για έναν μύθο - αρχέτυπο, από τον οποίον τροφοδοτούνται όλες οι αστυνομικές - συνωμοτικές αντιλήψεις για την ιστορία. Αυτόν το μύθο, οι Εβραίοι τον πλήρωσαν πανάκριβα κατά τον 20ό αιώνα. Με αποκορύφωμα το "Άονοβιτς υπέστησαν διαρρίσεις, ευτέλισμον, διωγμούς: στο πρόσωπο του Εβραίου, οι πραγματικά ισχυροί της Ευρώπης - αρχηγοί κρατών, αστυνομίες, διανοούμενοι - πρόβαλλαν τις κακοδαιμονίες των κοινωνιών τους. Από την κατασκευασμένη εικόνα του "Εβραίου - παράσιτου" ως αυτήν του "Εβραίου - πλούτοκράτη" λειτουργησε και με άλλες μορφές (εξακολουθεί να λειτουργεί και σήμερα...) ένας μηχανισμός παραγωγής "συνωμοτών" και απόδοσης ευθυνών σε έναν οδόκληρο λαό που, ώς τα μέσα του αιώνα, ήταν ανέστιος (...).

Και το όνομα αυτού Ματιέ Γκολοβίνσκι. Είναι ο άνθρωπος που έγραψε τα "Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών", αντή τη βίβλο του αντισημιτισμού, κατ' εντολήν της τσαρικής αστυνομίας και, πιο συγκεκριμένα, του Πιέρ Ρατσόφσκι, του πανίσχυρου αρχηγού των ρωσικών μυστικών υπηρεσιών στο εξωτερικό, που ζούσε στο Παρίσι από το 1885.

Σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό Μιχαήλ Λεπέζιν, που ερεύνησε για χρόνια την υπόθεση αυτή - και την οποίαν αποκαλύπτει στο περιοδικό "Figaro Magazine" (9.8.1999) - ο M. Γκολοβίνσκι, ο οποίος εμ-

φανίζεται να έχει σπουδάσει ιατρική στο Παρίσι, είναι εκείνη η περίπτωση του "καριερίστα" που γνωρίζει να ανέρχεται επαγγελματικά χωρίς ενδοιασμούς για τις μεθόδους που χρησιμοποιεί. Έτσι, τον συναντάμε και ως ανώτατο υπάλληλο του τσαρικού καθεστώτος - είναι το δεξί χέρι του υπονομού Εσωτερικών Αλεξάντρο Προτοπολόφ το 1916- αλλά και ως βούλευτη του σοβιέτ της Πετρούπολης μετά την μπολσεβική επανάσταση τον 1917, καθώς και ως μέλος του στρατιωτικού γειτονομικού Κολλεγίου, τον ανώτατον, δηλαδή, ιατρικού οργάνου της νεοπαγούς εξουσίας. Για τον ιστορικό M. Λεπέζιν δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο ο Λένιν, όσο και ο Τρότσκι «γνωρίζουν καλά» τον Γκολοβίνσκι, ο οποίος θα βοηθήσει τον Τρότσκι να επουνγχωνίσει τη στρατιωτική εκπαίδευση, ενώ, ύστερα από «προσωπική εντολή» του Λένιν, ο Γκολοβίνσκι θα ιδρύσει το Ινστιτούτο Φυσικής Κουλτούρας της ΕΣΣΔ, που θα γίνει το γνωστό φιτωριο της σοβιετικής αθλητικής υπερδιναμης (...)

Όπως κι αν έχει, τα "Πρωτόκολλα" γράφονται σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό στο Παρίσι, στο τέλος του 1900 ή στην αρχή του 1901. Η πρώτη δημοσίευση τους θα γίνει το 1905 στα ρωσικά, ως παρατημα σε βιβλίο των ορθόδοξων μυστικιστή μοναχού και συγγραφέα Σερφ Νίλοντς (του πιο πολυιδιαφάσμενου ακόμη και σήμερα Ρώσου συγγραφέα) (...).

Ο άμεσος πάντως σκοπός της σύνταξης των "Πρωτοκόλλων" ήταν να πεισθεί ο τσάρος ότι οι Εβραίοι αποτελούν απειλή για την ακεραιότητα της Ρωσίας».

* Δήλωση φρονημάτων ...
μέσω των ταυτοήτων

Ο Καθηγητής κ. Θ. Διαμαντόπουλος, σε σχόλιο του με τον παραπάνω τίτλο, στα «Πολιτικά Θέματα» (12.6.98), αναφέρει και τα εξής για το θέμα της αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες:

«Μα, θα μου πείτε, πού πηγαίνει τότε η συνταγματικά κατοχυρωμένη ανεξιθωροκεία, η ελευθερία της θησαυρευτικής και γενικότερης συνείδησης που είναι κατάκτηση του δυτικού πολιτισμού; Αυτή στην Ελλάδα, τουλάχιστον, την έχουμε απαλλοτριώσει με την καθημερινή δήλωση θησαυρευτικών φρονημάτων που αποδεχόμαστε να κάνουμε, με την αποδοχή της υποχρεωτικής αναγραφής του θησαυρεύματός μας στις ταυτότητες. Όσο κανείς Ελλήνας πολίτης δεν διεκδικεί διοικητικά και δικαιοσυνικά αυτό που κάθε φοιτητής νομικής διδαχθείς εκκλησιαστικό και συνταγματικό δίκαιο γνωρίζει, ότι δηλαδή η θησαυρευτική ελευθερία περιλαμβάνει και το δικαίωμα δήλωσης ή μη δήλωσης των θησαυρευτικών φρονημάτων, άρα, τουλάχιστον, αναγραφής ή μη αναγραφής τους στην ταυτότητα, η ανεξαρτησία της θησαυρευτικής συνείδησης στον τόπο αυτό θα είναι πάντα κενή περιεχομένου συνταγματική διακήρυξη. Και τα συντάγματα πάρονταν περιεχόμενο όχι από τις φραστικές τους διακηρύξεις, αλλά την πραγματική τους εφαρμογή».

* Επίσκεψη στο σπίτι της Άννας Φρανζ

Η κα Αμάντα Μιχαλοπούλου, σε χρονογράφημα με τίτλο «Η αρχώστια των μουσείων» («Καθημερινή» 17.5.98), σημειώνει και τα παρακάτω για το σπίτι

της Άννας Φρανζ, στο Αμστερνταμ:

«Τέτοια ερείπια, αποκαθαριμένα από τη χρήση τους, μπορεί να συναντήσει κανείς στο σπίτι της Άννα Φρανζ, στο Αμστερνταμ. Εδώ δεν καθοδηγεί τόσο η τέχνη, όσο η ιστορία. Το σπίτι όπου στεγάζοταν η οικογένεια Φρανζ είναι πολύ γοητευτικό, περιέχει τις λεπτομέρειες της επεισοδιακής ζωής τους. Στις πινακίδες των πληροφοριών διαβάζεις ότι εδώ στοιβάζονταν εμπορεύματα και πιο πέρα μια ξύλινη βιβλιοθήκη έχωντες την είσοδο του μυστικού δωματίου. Η ξύλινη βιβλιοθήκη στέκεται στη θέση της δίνοντας την εντύπωση ότι όπου να' ναι θα συναντήσεις φαντάσματα. Ανεβαίνεις τη στενή σκάλα και βρίσκεσαι μπροστά σε μια μακέτα του κρυφού σπιτιού. Δείχνει σε μικρογραφία το χώρο όπου βρίσκεσαι, τα γύρω δωμάτια. Στο δωμάτιο όπου έγραφε και κοιμόταν η Άννα βρίσκεται το πιο ανατριχιαστικό δείγμα μουσειακής πιστότητας: ένα κολάς με φωτογραφίες, διαφημίσεις περιοδικών και καρτ-ποστάλ που θα το ζήλεναν οι σημερινοί πρωτόροι της τέχνης για τον αρχετυπικό τρόπο με τον οποίο περιγράφει τα κοριτσίστικα όνειρα της ομορφιάς, της φυσικής ζωής, της ευτυχίας. Μουσείο κι αυτό που θυμίζει ξανά τα λόγια του Κλεό: «Κάθε αντικείμενο, κάθε εργαλείο, κάθε συνήθεια, αμέσως μόλις πέσει σε αχρηστία, βρίσκεται στις προθήκες την ψεύτικη αθανασία ενός νοήματος».

Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών

Σημέρια από τη σελ. 2

νος αντισημιτισμός, προκλητικά δημοσιεύματα σε συγχορδία, από πολίτες αυθορμήτως ενεργούντες. Έλειπε μόνο η οργάνωση «τρία Εφύλων», που έκαψε το Σύνοικισμό Κάμπελ. Η Εβραϊκή και η Συναγωγή των Χανίων δεν πινοπολήθηκαν βεβαίως, απειλήθηκαν όμως με επεισόδια -και οι εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν με την αυστηρή επιτήρηση αστυνομικών δυνάμεων, που προστάτευσαν μεν και διαφύλαξαν την τάξη, αλλά με την εκτεταμένη παρουσία τους, υπενθύμιζαν τον κίνδυνο.

ΣΤΑ ΠΟΛΛΑ ΠΟΥ ΑΚΟΥΣΤΗΚΑΝ, τέθηκε και το θέμα της υποτιθέμενης έλλειψης νομιμότητας της λειτουργίας της Συναγωγής. Και επιχειρήθηκε εσκεμένη παραπλάνηση. Διότι ο νόμος του 1920, που αναφέρεται σε αριθμό είκοσι και δώδεκα πενήντα οικογενειών, αφορά στη λειτουργία Ισραηλιτικών κοινοτήτων ως ΝΠΔΔ και δώδεκα στη λειτουργία των Συναγωγών ως Ιερών χώρων και στην τέλεση εκεί θησαυρευτικών τελετών, η οποία λειτουργία από κανένα νόμο δεν εμποδίζεται. Πέραν αυτού, η Συναγωγή των Χανίων δεν είναι χώρος καινοφανής, αλλά από αιώνων προϊστάχων. Και η διακοπή της λειτουργίας της οφείλεται σε γεγονότα βίαια, που άλλαξαν τον χαρακτή της ιστορίας. Και βεβαίως για την κατά το 1944 εξόλοθρευση των Κρη-

τών Εβραίων δεν ευθύνονται φυσικά οι Χανιώτες χριστιανοί -όμως δεν μπορούν να καυχιώνται ότι έκαναν και κάτι για να τον αποτρέψουν...

ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΩΣ, τίποτε και κανείς δεν μπορεί να εμποδίζει την επαναλειτουργία της Συναγωγής, ούτε ακόμη την εγκατάσταση πολιτών εβραϊκού θησαυρεύματος στην Κρήτη. Υπενθυμίζω πως οι χώροι λατρείας λειτουργούν με πιστούς, των οποίων δεν ενδιαφέρει η υπηρούτητα, αλλά το θρήσκευμα. Και σημειώνων ακόμη ότι οι Ελληνες Εβραίοι δεν ήθαν χτες σ' αυτή τη χώρα, αλλά οι οικείες της παρουσίας τους ανάγονται χιλιάδες χρόνια πριν.

ΚΛΕΙΝΟΝΤΑΣ το σημείωμα αυτό, ήθελα να επισημάνω πως οι Ελληνες πολίτες με εβραϊκό θρήσκευμα δεν είναι πολίτες υπό αίρεση, ούτε πολίτες δευτέρας κατηγορίας, γιατί στις ευνοούμενες πολιτείες δεν υπάρχουν κατηγορίες πολιτών. Ούτε βεβαίως πρέπει να απολογούνται οι Ελληνες εβραίοι για τίποτε και για κανένα. Πολλώ δε μάλλον για την πίστη τους. Είναι υποδειγματικοί πολίτες, που απέδειξαν πάντοτε την αφοσίωσή τους στην πατρίδα και τα εθνικά τους φρονήματα. Άλλωστε δεν είναι λιγότερο Ελλήνες από τους χριστιανούς συμπολίτες τους. Και δεν δικαιούται κανείς σημεριά να τους θέσει ενώπιον εδωλίου για οποιοδήποτε θέμα...

Βιβλίο

ΜΕΘΟΔΙΟΥ Γ. ΦΟΥΓΙΑ:

Μητροπολίτον Πισιδίας, πρόηγον Αρχιεπισκόπου Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας:

Ελληνισμός και Ιουδαϊσμός

Ιστορικοί σταθμοί στις σχέσεις
Ελλήνων και Ιουδαίων

(Δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1995).

Ο συγγραφεύς του ως άνω έφορον, Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πισιδίας κ. Μεθόδιος, πλην της αξιολόγου εκκλησιαστικής, κοινωνικής και εθνικής δράσεώς του, παρουσιάζει και ευρείαν συγγραφικήν τοιαύτην, καλύπτουσαν πλείστους όσους τομείς της θεολογικής επιστήμης. Αποδεικνύεται δε επί πλέον, ότι έχει εγκύψει συστηματικώς σχεδόν και εις τον Ιουδαϊσμόν, καθ' εαυτόν αλλά και ως προς τας σχέσεις του προς τον Χριστιανισμόν και τον Μουσουλμανισμόν, ήδη από μακρού χρόνου, καθ' όν διετέλει Μητροπολίτης Αξώμης (εδρεύων εν Αντίς Αμπέμπα) και εν συνεχείᾳ Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας (εδρεύων εν

Αονδίνω). Πράγματι, έχει δημοσιεύσει εντυπωσιακής εκτάσεως σχετικά συγγράμματα, εκ των οποίων τουλάχιστον έν, δίτομον, υπό τον τίτλον «Ο Χριστιανισμός και ο Ιουδαϊσμός εν Αιθιοπίᾳ, Νομβία και Μερόη» (1979 - 1982), έχει μέγια ενδιαφέρον, λόγω και των ανιστορουμένων εν Αιθιοπίᾳ παραδόξων θρύλων, όσον αφορά εις την εγκατάστασην και την ποικίλην αυτόθι δράσην των Ιουδαίων και εις τας - πιθανολογούμενας θα έλεγον - φυλετικάς σχέσεις των Αιθιόπων προς τους σημιτικούς λαούς.

Εις το υπό παρουσίασιν σύγγραμμα, το οποίον εκυκλοφορήθη εις δευτέραν ήδη έκδοσιν εντός μικρού χρονικού διαστήματος, ο Σεβασμιώτατος συγγραφεύς παρουσιάζει τας πνευματικάς και πολιτιστικάς σχέσεις Ελλήνων και Ιουδαίων διαχρονικώς, βασιζόμενος εν πολλοίς επί εγκύρων πηγών. Ουτώ μετά από ένα καταποτιστικόν Πρόδολογν (σελ. 13 - 15) και μίαν εμπειριστατωμένην Εισαγωγήν (σελ. 17 - 27), παραθέτει το κύριον μέρος της εργασίας του, το οποίον διαιρεί εις εικοσιτρία, βραχείας εκτάσεως, κεφάλαια. Εν αυτώ αναφέρεται, μεταξύ των άλλων, εις την προέλευσην της ιουδαϊκής φυλής (σελ. 29 - 39) και εις τους παράγοντας τους συμβαλόντας εις την παγκόσμιον ακτινοβολίαν του Ιουδαϊσμούν (σελ. 40 - 43). Εν συνεχείᾳ ομιλεί περὶ της Ιουδαϊκής Διασποράς (σελ. 44 - 56) και του εξελληνισμού των Ιουδαίων της Αλεξανδρείας (σελ. 57 - 63). Περιτέρω ασχολείται με τους Ελληνιστάς Ιουδαίους (σελ. 64 - 84), με την ιουδαϊκήν σημασίαν στην Ελληνιστικήν ιστορίαν (σελ. 85 - 104), με την μετάφρασιν των Εβδομήρκοντα (Ο') (σελ. 105 - 113) και με την ελληνιστικήν και ιουδαϊκήν πολιτικήν φιλοσοφίαν (σελ. 130 - 155). Μετά ταύτα διερευνά και τας σχέσεις Ιουδαϊσμού και Νεοπλατωνισμού (σελ. 156 - 163) και εκείνας μεταξύ Ελληνισμού και Ιουδαϊσμού εις το Βυζάντιον και την Ελλάδα (σελ. 164 - 195). Δι' αυτών και δι' άλλων τινών παρεμβαλλομένων θεμάτων, ειδικωτέρας οπωδήποτε φύσεως, εξαντλείται το επιστημονικόν μέρος της εργασίας του Σεβασμιώτατου, ο οποίος ασχολείται περαιτέρω και με σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, αφορώντα εις Ιουδαίους και Έλληνας. Χρησιμοποιών δε επίσημα έγγραφα, αποδεικνύει ότι αναγνωρίζεται υπό των Ισραηλιτών η συμβολή των Ελλήνων προς διάσωσήν των από το αντιεβραϊκόν μένος του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού (σελ. 196 - 200), και ότι δεν παρατηρείται αντισημιτισμός εν Ελλάδι (σελ. 203 - 205). Εν τέλει ο Σεβ. κ. Μεθόδιος παραθέτει μικρόν Παράρτημα, διά του οποίου επανέρχεται, τρόπουν τινά, εις την επιστημονικήν έρευνάν του, υποστηρίζων μίαν προ πολλού διατυπωθείσαν διεθνώς θεολογικήν άποψιν, περὶ ιδρύσεως της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων και της Αντιοχείας εκ μέρους και των Ελληνιστών Ιουδαίων (σελ. 206 - 210). Κατακλείς του όλου συγγράμματος είναι έν αξιοπρόσεκτον Συμπέρασμα, παραθύμενον εις δεκατέσσαρα διστηλά (αργιλιστή και ελληνιστή) (σελ. 211 - 224) και έν χρησιμώτατον Γενικόν Ευ-

ρετήριον, ονομάτων και θεμάτων (σελ. 225 - 239).

Διά της παρούσης, επιβλητικής και εις εμφάνισιν, εργασίας του, ο Σεβ. κ. Μεθόδιος αποδεικνύεται κάτοχος πλούτου ειδικων γνώσεων, ακαταβλήτος ερευνητής και πληθωρικός συγγραφεύς, χρησιμοποιών πλουσιώτατον ιστορικόν και επιστημονικόν εν γένει ίλικόν, το οποίον επεξεργάζεται επιμελώς και επιτυχώς, μη παραλείπων να μηνιμονεύῃ εκάστοτε και τας πηγάς εκ των οποίων ήττλησε τούτο. Και πρέπει να υπογραμμισθεί ενταῦθα, ότι τα αποτελεσματα της ερευνής του ταυτης φέρουν και την προσωπικήν του σφραγίδα. Φανερώνουν δε εις πλείστας περιπτώσεις και την επιδειξιότητα αυτού να διαφέρει ευφυνώς τον κίνδυνον να ενθεθεί εν μέσῳ αλληλοσυγχρονομένων επιστημονικών θεωριών αλλά και όταν αναποφεύκτως φιλθεί εις τας Συμπληγώδεις, διέρχεται εκείθεν θαρρωλέως και εξεργάζεται σχεδόν αφθαρτος. Το τοιούτον, όμως, δεν παρατηρείται εις όλα τα καιρια σημεία του ογκωδούς συγγράμματός του.

Εξάλλου, εις τινας περιπτώσεις συνδισθείει ο Σεβασμιώτατος ποικιλόν ίλικόν από ζενόγλωσσα συγγράμματα, παραθέτων μάλιστα αυτολεξεί εἰς αυτών και σχετικά αποσπάσματα, πολλακίς δε και εν πρωτοτύπω και εν μεταφράσει, χωρίς ιδιαίτερον λόγον (βλ. π.χ. εν σελ. 37, 99 - 100, 121, 124 - 125, 127, 134, 222 κ.ά.). Τούτο, βεβαίως, συνηθίζεται και είναι επιτρεπτόν εις αναμείκτους, κυρίως, και όχι τόσον εις αμιγώς επιστημονικάς, ερ-

γασιας, προσιδιαζουν μάλλον εις τον χώρον της δημοσιογραφίας. Οσον δε αφορά εις την γλώσσαν του βιβλίου, αύτη είναι γλαφυρά και αυτόχρονα απολαυστική ξενίζουν, όμως, ορισμένα εκφράσεις του σ., ασυνηθείς εις επιστημονικά συγγράμματα (βλ. π.χ. εν σελ. 40, 80, 121, κ.ά.). Εν σελ. μάλιστα 80 απαντά και η φράσις «μετά φωνών και λαμπτάδων», ίσως εκ τυπογραφικού αβλεπτήματος, το οποίον, όμως, παραδόξως, επαναλαμβάνεται πανομοιούτυπως και εν σελ. 121.

Γενικώς, πάντως ο Σεβασμιώτατος αποδεικνύει ότι διαθέτει επαρκή άνεσιν εις τον χειρισμόν της γραφίδος και ικανότητα διαφέροντος χρησιμοποιήσεως της διεθνούς βιβλιογραφίας και ότι, χάρις εις τας ισχυράς πνευματικάς του δυνάμεις, αφομούντεν ευχερώς το ερευνητικόν και ένον συλλογόν, το οποίον δεν δυσκολεύεται να δαμάσῃ, διά να το χρησιμοποιή προς σύνθεσιν σοβαρών εργασιών, εξ ων να συνάγονται εν συνεχεία και πρωτότυπα συμπεράματα. Πέραν δε τούτον έχει μεγίστην αξίαν η έκδηλος επιθυμία αυτού να εγκύπτη εις σπουδαία και εναίσθητα εκκλησιαστικά και εθνικά θέματα, διά να συμβάλλῃ κατ' ακολουθίαν και ο ίδιος εις την, διά του διεξαγομένου σήμερον διαθησειακού διαλόγου, προσέγγισιν και σύνδεσιν των Ελλήνων μετά των Ιουδαίων, ως επίσης και μετά των μουσουλμάνων. Όθεν, θα ήτο ευχής έργον και ενδειγμένον να τύχη της δεούσης προσοχής το λίαν ενδιαφέρον συμπέρασμα του παρουσιασθέντος περισπουδάστου συγγράμματός

του, περί της ανάγκης συμφιλιώσεως του Χριστιανισμού με τον Ιουδαϊσμό (σελ. 211 εξ.). Ωστάτως ενδέκνυνται να γίνη φιλοφρόνων αποδεκτή και η προσωπική του σ. άποψις, καθ' ην ο γεωγραφικός χώρος των εστιών των Ελλήνων, των Ιουδαίων και των μουσουλμάνων, αλλά και η αισιοδοσία πνευματική και πολιτιστική σχέσεις αυτών επιβάλλουν σύμπτυχον, αλληλεγγύην και αγάπην προς αλλήλους (βλ. και σελ. 19). Η υπό του διακεχωμένου δε τούτου Ιεράρχου κατοχή καιρίων και υψηστής σημασίας εκκλησιαστικών θέσεων κατά το παρελθόν, εγγυάται, ασφαλώς, περι του ότι δύναται ούτος να προσφέρῃ πολλά εισέτη και εις νέους σημαντικούς τομείς.

Παν. Σιμωτάς
[Από το περιοδικό Θεολογία, Δεκέμβριος 1998]

* * *

* ΡΑΦΑΗΑ ΦΡΕΖΗ:
«Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα»
(Εκδοση Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, 1999).

Ο κ. Ραφαήλ Φρέζης έχει εκδώσει μέχρι σήμερα αρκετές μυογραφίες για στοιχικά θέματα που αναφέρονται στον Ελληνικό Εβραϊσμό. Χωρίς να είναι στοιχικός καταγίνεται, σαν

εργατική μέλισσα, με το να συγκεντρώνει στοιχεία γύρω από θέματα που του είναι προσφιλή.

Δεν είναι εύκολη σήμερα η απόκτηση στοιχείων σχετικά με τους Εβραίους της Ελλάδος. Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες διαλύθηκαν, τα αρχεία τους καταστράφηκαν, οι άνθρωποι - οι ζωντανές δηλαδή μαρτυρίες εξοντώθηκαν κατά το Ολοκαύτωμα. Δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα είτε στον οργανωμένο κοινοτικό τομέα είτε σε ατομική αρχειοθέτηση. Όποιος ασχοληθεί με θέματα της εβραϊκής παρουσίας και ιστορίας οφείλει να ερευνήσει από την αρχή, αφοήθητος, απροσαντολιστος.

Την κεφαλαιώδη αυτή έλλειψη ο Ρ.Φρέζης τη θεώρησε, όπως το αναφέρει και στον πρόλογό του, ως πρόκληση. Ασχολήθηκε επί σειρά ετών με συγκέντρωση από διάφορες πηγές, απ' όπου μπορούσε να κρίνει ότι ήταν δυνατόν να βοηθηθεί, από διάσπαρτα δημοσιεύματα, στοιχεία για τον Εβραϊκό Τύπο στην Ελλάδα. Παράλληλα όμως με το κύριο κι επώνυμο θέμα του βιβλίου των συνέλλεξε και παρουσιάζει την αντίστοιχη εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα, παρουσία που ανάγεται στους π.Χ. χρόνους.

Οι νεώτεροι που βλέπουν τη σημερινή συρρικνωμένη - μετά την απάνθρωπη εξόντωση του Ολοκαυτώματος - παρουσία των Ελλήνων, Εβραίων το θηρσκευμα, δεν μπορούν ίσως να φανταστούν ότι προπολεμικά, πενήντα μόλις χρόνια πριν, ήχιαζαν Ισραηλιτικές Κοινότητες σε είκοσι επτά περιοχές της

χώρας. Οι Εβραίοι, σε αδελφική ενότητα με τους Χριστιανούς κατοίκους των διαφόρων πόλεων συνέβαλαν στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη διαφόρων περιοχών.

Αυτή τη μεγάλη αλήθεια παρουσιάζει, μεταξύ των άλλων, μέσα από τις σελίδες του Εβραϊκού Τύπου, τον αδιάφευστον αυτού μαρτυρικό γεγονότων, το προκειμένο βιβλίο.

Όπως και στην αρχή αναφέρθηκε, ο κ. Ρ. Φρέζης δεν είναι επιστήμονας ιστορικός. Είναι καλοπροαίρετος ερευνητής, μεθοδικός συλλέκτης στοιχείων και πληροφοριών που με ευσυνειδησία τεκμηριώνει και παρουσιάζει. Καταφανής είναι η έντιμη προσπάθεια του συγγραφέα κανέναν να μην παραλείψει, κανέναν να μην «ξημιώσει» ιστορικά.

Ο αναγνώστης του βιβλίου ασφαλώς εντυπωσιάζεται από την εργάδη, πολύχρονη συλλεκτική εργασία που έκανε ο κ. Φρέζης. Προβληματίζεται παράλληλα από τις πολλαπλές και πολυποίκιλες εκφάνσεις της εβραϊκής συμμετοχής στην εθνική ζωή. Καθίσταται, τέλος, γνώστης - από μία άλλη πλευρά - γεγονότων που κυριάρχησαν κατά τον 20ό αιώνα, στον ελληνικό χώρο.

Είναι, λοιπόν, από πολλές πλευρές ενδιαφέουσα η εργασία του κ. Ρ. Φρέζη τόσο ως εγχείρημα όσο κι ως συμβολή στη γενικότερη ιστορία των Ελληνικού Εβραϊσμού.

Δ.Κ.Μ.

Summary of the contents of Issue No 164, Vol. 22

November - December 1999

✓ The anti - Semitic attitude of the Prefect of Chania (Crete) during the inauguration of the town's restored synagogue motivated the well - known author Thr. Papastratis to write an article titled «The Synagogue of Chania and civil rights». Mr. Papastratis points out that «Greek citizens of Jewish religion are not heretics, nor are they second class citizens, because well - governed states do not classify their citizens. Of course, Greek Jews should not have to apologize for anything or anyone, let alone their religion. They are exemplary citizens who have proved their devotion to their homeland and their national morale».

✓ Professor of the University of Thessaloniki, Dr. Ioannis Karavidopoulos has represented the Christian Orthodox delegation in the meetings of scientific dialogue between Christianity and Judaism. He presents the points of view that were expressed in the **4th Academic Meeting between Orthodoxy and Judaism** that was held in Jerusalem at the end of 1998.

✓ Professor A. Savides presents an original historic study on the activities of **Aaron Isaacios**, who fought in Byzantium during the second half of the 12th century. Aaron Isaacios' two names and his entire career contribute to the fact that he was a Jew.

✓ We publish an article on musical instruments and **music of Jews during antiquity**. In this article it is mentioned that "Jewish music survived only in synagogues, where ancient sacred songs from Judea were preserved and sung. However, Jews never forgot the art of music. Thus, when the fourteen tribes of Israel settled in Palestine, they passionately occupied themselves with music and poetry".

✓ In a historic note, Mr. G. Apostolatos gives us data on the **protest** signed by distinguished Greek personalities on 7.7.1943, against **Bulgarian persecutions** in Northern Greece against the Greek people and Jews.

✓ We publish a report on three monuments recently erected in Greece: The ceremony for the restored **Synagogue of Chania**, Crete, was held between 8-10 October 1999. The **Square of Greek Jewish Martyrs** was named in Athens on October 11th 1999, and the **Anne Frank Square** was inaugurated in Larissa on October 31st 1999.

✓ The issue closes with **Jewish subjects to the Press and book presentations**.

(Translated from Greek by: Rebecca S. Camhi)

